

Lewiskring “The Inklings” 2020 – 2021

Synopsis

Ewald Mackay

De eerste middag: 27 januari 2021: de Tweede Wereldoorlog

Opening

Inleiding

1. Eigen beelden WOII

2. Realisme en meta-realisme

3. De kerk: a) algemeen; b) Jochen Klepper

Sluiting

Opening en inleiding

We beleven bijzondere tijden. Een jaar geleden hadden we onze laatste bijeenkomst van de Lewiskring. Die ging over de tijd rond de eerste Wereldoorlog. We zaten nog heerlijk in ons lokaal t9 ofwel 205 op school. Kort daarna brak de corona-epidemie uit waardoor we in de eerste lockdown gingen. Ik moest al mijn lessen digitaal geven. De twee middagen van onze kring konden niet doorgaan omdat ik het niet zag zitten om dat digitaal te doen en omdat ik steeds hoopte dat de epidemie snel voorbij zou zijn zodat we weer elkaar echt konden ontmoeten. Maar het mocht niet zo zijn.

Na de zomervakantie gingen we gedeeltelijk open en was het me gelukt om een fysieke bijeenkomst te plannen op 27 januari 2021 in een dubbellokaal waar we dan met 25 mensen in zouden mogen. Maar ook dit ging niet door vanwege de nieuwe lockdown. Toen heb ik innerlijk een besluit genomen om dan toch maar digitaal de middag te gaan doen omdat we anders elkaar te lang niet zien. En nu is het dan zover! Het voordeel is dat we nu niet beperkt zijn tot de 25 personen die in de lokalen mochten maar dat ieder die zich aanmeldde mee kan doen!

Hoe dan ook: we schrijven ook met onze Lewiskring geschiedenis. Het is de eerste keer van heel onze geschiedenis dat we digitaal bijeen komen. Ik vond het spannend of het allemaal zou lukken maar de techniek werkte goed en we zagen elkaar allemaal. Ik vond het een ontroerend moment. We hadden een heerlijke middag: Joy!

Ik vind het wel wonderlijk dat we het juist vanmiddag over de Tweede Wereldoorlog gaan hebben. Al wil ik zeker niet onze situatie met die verschrikkelijke tijd vergelijken, toch voelen we nu enigszins hoe het is om in een crisistijd te zijn – zo bijvoorbeeld ook om een avondklok te hebben. Ik denk dat jullie generatie dit in algemene zin (ik spreek niet over lijden en crises in de privésfeer want die zijn er in alle tijden) mee maakt. Mijn generatie ervoer aan den lijve de spanning van het communisme en de Koude oorlog. Wij allen voelden dat de Russen zouden komen, de vraag was slechts wanneer, en voor ons was het onvoorstelbaar dat die tijd voorbij zou gaan.

Ik wil graag beginnen met Psalm 130: uit de diepten. Een psalm die alle eeuwen door gezongen is in tijden van nood. Er zijn vele muziekcomposities gemaakt op deze psalm, ik noem slechts de wondermooie *De profundis* van Arvo Pärt, die de Ars musica-mensen onder ons wellicht wel eens hebben gezongen!

Traditiegetrouw lezen we naast een tekst uit het Woord ook een bron uit het Grote Huis van de traditie van de Kerk. Dat is een lied van Jochen Klepper, over wie het vandaag ook nog nader zal

gaan, hij maakte de oorlog mee. Hij was een Duitse, lutheraanse kerklieddichter en schreef het volgende lied 'Hij wekt mij elke morgen':

*Hij wekt mij elke morgen,
Hij wekt mij zelf het oor.
God houdt zich niet verborgen,
leidt mij de dagen door.
Al bij het ochtendgloren
spreekt Hij tot mijn gemoed,
zodat ik als herboren
het nieuwe licht begroet.*

*Hij spreekt als in de dagen
dat Hij de wereld schiep.
Mijn onrust en mijn klagen
verdwenen toen Hij riep.
Hij spreekt tot wie wil horen
van onbegrensde trouw.
Ik luister, en zijn woorden
zijn fris als morgendauw.*

*Hij wil mijn hart verheugen,
voortdurend naast mij gaan.
Hij is mijn bron van vreugde.
Zijn Woord is mijn bestaan.
Wat zou mij kunnen schaden;
ik luister naar zijn stem!
God geeft mij zijn genade,
mijn ziel behoort aan Hem!*

*Hij hoedt mij alle dagen,
Hij doet mij eeuwig recht.
Ik zal mij niet beklagen;
mijn Heer zorgt voor zijn knecht.
Hij wil mij volzaam maken,
tot luisteren bereid,
dat Hij, bij mijn ontwaken
mij tot zijn dienst geleidt.*

*Hij wil mij vroeg omhullen
met liefde en met licht,
zijn Woord zal Hij vervullen.
Hij heeft in het gericht
mijn schuld willen betalen,
toen ik geen uitkomst zag.
Zijn Woord zal helder stralen,
hoe donker ook de dag!*

1. Eigen beelden

We kijken naar de beelden die in ons eigen innerlijk archief liggen opgetast: vele beelden worden verwoord. Vaak zijn het de verhalen van de grootouders. Die meededen aan een daad van verzet zoals het illegaal slachten van een varken of vissen stelen van de visboer. Soms riep een vraag aan grootouders die voortkwam uit een opdracht van meneer Mandemakers tot een heel mooi gesprek met hen over het bombardement van Rotterdam. Soms zijn het musea of plekken: de verschillende concentratiekampen of het Yad Vashem Museum in Israël. Vaak zijn het ook de kinderboeken die onze beelden vormden: romantische beelden maar ook wel vermengd met de realiteit, zoals Daan en Sietze, Snuf de hond, Holland onder het hakenkruis, Reis door de nacht. Of de verhalen van de meester of juf op school. Vaak ook literatuur zoals De tweeling van Tessa de Loo. Soms ook beelden van de kerk en dat haar rol vrij beschamend soms was naast alle vele goede dingen die er ook waren.

Mijn eigen beelden hebben drie lagen: het begon met de grootouders en de kinderboeken, een beeld dat zowel romantisch als realistisch was: mijn opa wiens maatje sterft tijdens een bombardement als ze in de Arbeitseinsatz zijn in Duitsland, mijn opa timmerde een houten kruis voor zijn graf. De boeken van piet Prins en Anne de Vries.

Daarna het beeld uit de boeken en studies in meer realistische zin: de brute feiten.

Daarna een meer door het meta-realisme bepaald beeld: het nazisme kun je niet wezenlijk begrijpen zonder de esoterische dimensie. Deze middag zal ook vanuit di perspectief kleur krijgen, zonder het realisme te verwaarlozen: beide lagen waren er, de laag van oorlog, strijd, Versailles, NSDAP etc. é de laag van Hitlers esoterie: esoterie staat hier tegenover exoterie, exoterie is de officiële kerkelijke of religieuze wereld, bovengronds, voor ieder toegankelijk, dus bv. de RKK, de esoterie is dat wat verborgen is, meer de geheime genootschappen die alleen voor de ingewijden toegankelijk zijn.

2. Realisme en meta-realisme

We hernemen op een vraag van één van jullie nog even de beide begrippen: realisme is het denken van de moderniteit (17e – 21e eeuw) dat de wereld als uitsluitend natuurlijke werkelijkheid ziet. Er is maar één laag in het huis van de wereld. Denk aan de moderne wetenschap, de harde sfeer van de Industriële revolutie etc. Daar tegenover staat meta=realisme. Meta = hoger of boven: er is een hogere wereld boven of achter of in de realiteit. Het huis van de wereld heeft twee verdiepingen met een trap: transcendentie! 'Transcender'e betekent letterlijk 'de trap op gaan'! Een meta-realist denkt vanuit de transcendentie, het hogere; een realist denkt alleen vanuit de immanentie, het platte vlak (letterlijk betekent 'immanere': 'erbinnen wonen').

We gebruikten dit kader al bij WO I en zagen daar tegenover de harde lijn van het realisme van wetenschap en industrie de escape in het meta-realisme bij verschillende schrijvers zoals Pieter van der meer de Walcheren, Alain Fournier en Erich Maria remarque.

Nu gaan we naar WOII kijken en daar zie je ook een soort meta-realistische wending. Uit diep ongenoegen met de moderniteit en het opkomend communisme en de Duitse vernedering na WO I en het verdrag van Versailles ontstond er een tegenbeweging.

Deze beweging sloot aan bij bepaalde esoterische tradities.

Ik geef hieronder een stuk uit De gedenkbalk van het Grote Huis. De kern is dat via de theosofie van de 19^e eeuw (Madame Blavatsky) de ariosofie ontstond (Lanz von Leenfels en anderen die een directe lijn heeft naar Himmler, Hitler, het Thule genootschap en de NSDAP. Hieronder volgt het meer uitvoerige verhaal. Hierin in de noten ook boeken die ik in de middag noemde:

De bronnen van het nationaalsocialisme

De bronnen van het nationaalsocialisme lagen in belangrijke mate in de negentiende-eeuwse theosofie, die verbonden werd met de Germaanse rassenleer. De grondlegster van de theosofie, Madame Blavatsky, gaf in haar boek *Een introductie tot de geheime leer*¹ een uiteenzetting van een kosmisch-historisch proces in zeven evolutionaire cirkels, waarbij elke cirkel een eigen symbool en geografisch centrum heeft. De vijfde cirkel, die in de nabije toekomst verwezenlijkt zou worden, was de Arische cirkel waarvan de swastika ofwel het hakenkruis het symbool en de Atlantische ofwel West-Europese wereld het geografisch centrum is.

Binnen de ariosofie (het woord 'ariosofie' stamt uit 1915 en is gemunt door Jörg Lanz von Liebenfels) werden elementen uit de theosofie overgenomen of aangepast. De ariosofie ging uit van een prehistorisch gouden tijdperk (een gouden dageraad) waarin een priesterlijke, occult-sacrale cultuur heerste, die vernietigd werd door anti-Arische, egalitaire krachten. Dit gouden tijdperk zou herleven in Duitsland. Na het eerste Duitse rijk van de middeleeuwse keizers en het tweede Duitse rijk van keizer Wilhelm II, dat met Oostenrijk-Hongarije streed om de eenheid van de Ariërs tegenover de Slaven, zou het derde rijk komen: een pan-Germaans lichtrijk. Slechts langs een weg van sociaal-darwinistische strijd zou dit rijk kunnen worden gerealiseerd.²

De ariosofie verbond haar theosofische gedachtegoed met de Germaanse rassenleer van Houston Stewart Chamberlain, een neef van Neville Chamberlain, die zich in 1882 in Duitsland vestigde en al spoedig Duitser dan de Duitsers werd. In zijn boek *Die Grundlagen des neunzehnten Jahrhunderts* (1899) zette hij zijn visie uiteen op de nieuwe lotsbestemming van Europa onder leiding van het Duitse *Herrenvolk*. Zijn boek werd de bijbel van de pan-Germaanse beweging en keizer Wilhelm II ontving Chamberlain als een gezant van gene zijde. Zowel Wilhelm II als generaal Von Moltke waren zeer gefascineerd door zijn denken.

Met name de ariosophen Guido von List, Rudolf von Sebottendorf en Lanz von Liebenfels hebben een directe invloed gehad op het nazisme.

De ariosoof Guido von List (1848-1919), geboren te Wenen in een rooms-katholiek milieu, bekeerde zich tot Wodan en de Germaanse religie. Von List beschikte over mediamieke gaven: hij had het 'derde oog'. Hij groeide uit tot een ware goeroe en tussen 1900 en 1905 werd door zijn adepten de *List Gesellschaft* opgericht. Von List streefde naar een Germaanse staat onder leiding van priester-koningen en gnostische ingewijden. Het wodanisme, dat door de christelijke wereld van de vroege middeleeuwen werd uitgebannen, zou terugkeren. Von List wilde een neopagane wereld scheppen en bouwde een altaar in de vorm van een swastika. Hij geloofde in een cyclische kosmologie waarbij het oude pagane rijk, na een tijdelijke *Götterdämmerung*, tussen 1914 en 1932 zou worden hersteld. Toen Von List in 1919 stierf, werd zijn dood door de ariosoof Rudolf von Sebottendorf herdacht in de *Münchener Beobachter*, het blad dat in 1920 het officiële nazi-orgaan werd en dat tot 1945 zou blijven.³

Rudolf von Sebottendorf (1875-1945) heette eigenlijk Adam Alfred Rudolf Glauer, maar hij claimde vanwege adellijke pretenties de adoptie door ene Von Sebottendorf von der Rose. Hij kwam in 1916 in contact met de *Germanenorden*. In 1918 doopten deze Germanenorden op initiatief van Von Sebottendorf zich om tot het *Thule Genootschap* om onder één naam sterk te staan tegenover de socialisten en communisten. In bronnen uit de klassieke oudheid werd reeds gesproken van *Ultima Thule*, een eilandenrijk in het uiterste noorden, nabij de Poolcirkel, waar het superras der Hyperboreërs zou hebben geleefd: een noordelijke tegenhanger van Atlantis.

Het *Thule Genootschap* was een occult genootschap. Het was op soortgelijke wijze als de vrijmetselaarsloge georganiseerd. Het symbool was een dolk op een lichtend swastikazonnewiel. Meer dan 1500 Duitsers werden lid van dit genootschap, waaronder Dietrich Eckart (de leermeester van Hitler), Rudolf Hess en Alfred Rosenberg. In zijn boek *Bevor Hitler kam* (1933) stelde Von

¹ H.P. Blavatsky, *Een introductie tot de geheime leer*, Den Haag 1989 (1888).

² Gebaseerd op Nicholas Goodrick-Clarke, *The Occult Roots of Nazism. Secret Aryan Cults and their Influence on Nazi Ideology*, New York 2004 (1985).

³ Gebaseerd op: Goodrick-Clarke, *The Occult Roots of Nazism*.

Sebottendorf dat Hitler zijn aspiraties richtte op het herstel van dit rijk van Thule ofwel IJsland. De oprichters van de Deutsche Arbeiter Partei en de NSDAP waren in sterke mate door Von Sebottendorf beïnvloed.

Tussen 1917 en 1919 stichtte Von Sebottendorf twee racistische, antisemitische sekten in München. Het antisemitisme leefde sowieso al sterk in Duitsland. Theodor Fritsch schreef in 1887 zijn *Antisemitenkatechismus* en wakkerde de angst voor het Joodse industriële kapitaal sterk aan. In 1889 werd zelfs een *Antisemitische Volkspartei* opgericht waarin het arierdom sterk werd afgezet tegen het jodendom. Men baseerde zich op de racistische ideeën van Chamberlain, De Gobineau en Vacher de Lapouge.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog was Von Sebottendorf werkzaam als spion in Istanboel. Op de dag van de capitulatie pleegde hij zelfmoord.⁴

Jörg Lanz von Liebenfels (1874-1954) was een cisterciënzer monnik in het klooster Heiligenkranz in Oostenrijk. Hij trad uit en richtte in 1900 in het slot Werfelstein aan de Donau de *Orde der Nieuwe Tempeliers* op. Hij was de theoreticus van de ariosofie. In 1905 schreef hij het boek *Theozoölogie oder die Kunde von den Sodoms-Äfflingen und dem Götter-Elektron* waarin hij zijn leer uiteenzette. Doordat de goden zich in de oertijd vermengden met de mensen, was er een degeneratie begonnen, waardoor de zuiverheid van het bloed werd verbroken. Zij diende te worden hersteld en dit gebeurde middels een lang, evolutionair proces van 'apelingen' (aapachtigen) tot Übermensen. Uiteindelijk zou de nieuwe Arische lichtmens – waarvan de Arische Christus een gestalte was – ontstaan:

*Trek ons omhoog, zegevierende apenbedwinger, en verlos ons van de Sodomsspoken, want van u is het wereldrijk en de kracht en de heerlijkheid. Amen.*⁵

Deze Arische lichtmens stond tegenover de *Dunkelmenschen* van het Slavische en het Joodse ras. Von Liebenfels gaf deze idealen vorm in zijn Orde van de Nieuwe Tempel, een orde met eigen rituelen en gebeden. Het tijdschrift van deze orde was *Ostara*, dat nadien ook door Hitler gelezen werd. Aanvankelijk zag Von Liebenfels Hitler als de ideale gestalte van de Arische mens, maar later werd hij kritischer over hem.⁶

Naast de ariosofie waren er nog andere bronnen van het nazisme. Rudolf John Gorsleben richtte in het jaar 1925 het *Edda Genootschap* op. Hier deed men wetenschappelijk onderzoek naar de runentekens. Men beschouwde runen als representaties van God in de zichtbare wereld. Er werd een verbinding tussen de runentekens en Christus gelegd. Zo is er een runenteken dat identiek is met de 'P' (de Griekse ro) met daardoorheen de 'X' (de Griekse chi): het symbool van Christus. Het woord 'kristall' las men als 'Christ all'. In zijn studie *Hoch-Zeit der Menschheit* (1930) pleitte Gorsleben voor een heropleving van de Atlantische oerculturen. Men stond in deze kring ook zeer sympathiek tegenover de ziener Wiligut.

Karl Maria Wiligut (1866-1946) was de privémagiër (de Raspoetin) van Heinrich Himmler. Hij onderwees Himmler in de oude Germaanse geschiedenis en speelde een grote rol bij Hitlers *Ahnenerbe*, de wetenschappelijke nazi-afdeling die onderzoek deed naar de oude Germaanse cultuur en de graalmythologie. In 1933 werd Wiligut onder het pseudoniem Karl Maria Weisthor lid van de SS en nam daarbinnen deel aan een onderzoekskring voor prehistorie en oude Duitse geschiedenis. Wiligut had een grote en directe invloed op Himmler en op de SS.⁷

Men kan de persoon van Adolf Hitler niet verstaan zonder dit ariosofische, occulte brongebied. Hitler had zeer zeker ook een meer bovengrondse, politieke kant, maar voor Hitlers ondergrondse kant moet men te rade gaan bij esoterische bronnen.

⁴ Gebaseerd op: Jean-Michel Angebert, *The Occult and the Third Reich. The Mystical Origins of Nazism and the Search for the Holy Grail*, z.p. 1971; Woodrick-Clarke, *The Occult Roots of Nazism*.

⁵ Dit geschrift is digitaal toegankelijk: http://www.parzifal-ev.de/uploads/media/Liebenfels__Joerg_Lanz_von_-_Theozoologie__180_S_.pdf.

⁶ Gebaseerd op: Woodrick-Clarke, *The Occult Roots of Nazism*; Wilfried Daim, *Der Mann, der Hitler die Ideen gab. Von den religiösen Verirrungen eines Sektierers zum Rassenwahn des Diktators*, München 1958.

⁷ Gebaseerd op Goodrick-Clarke, *The Occult Roots of Nazism*.

Adolf Hitler

Adolf Hitler werd op 20 april 1889 geboren te Braunau. Zijn grootvader zou een onwettig kind hebben gehad van een onbekende vrouw, die later gehuwd is met ene Hiedler, waarvan de naam Hitler een afleiding is. Er waren Joden met die naam en volgens geruchten was er in dezen sprake van een Joodse afkomst. In 1942 is door Himmler nog een onderzoek naar deze Joodse afkomst gedaan en ook Hitler zelf heeft een en ander laten onderzoeken, want hij vreesde voor een mogelijke 'bloedschuld': de mensheid draagt Joods bloed en moet daarvan verlost worden. Hij zag dit als zijn taak, ook jegens zichzelf: 'Misschien moet ik dit woord vervullen.'⁸

De vader van Hitler, Aloys, was rooms-katholiek. Hij was agressief en rusteloos. De zweep was zijn attribuut. Hitlers beeld van zijn vader was negatief en werd steeds negatiever. Zijn moeder, Klara Pözl, was eveneens rooms-katholiek. Haar invloed op Adolf was groot. Hij had een diepe affectie voor haar. De ouders hadden zes kinderen. Vier van hen stierven jong; alleen Adolf en Paula bleven leven. De moeder overleed in 1907. Haar overlijden heeft grote invloed op hem gehad.

Na de lagere school ging Hitler naar de Realschule te Linz. Hier zat Ludwig Wittgenstein, de latere taalfilosoof van de *Wiener Kreis*, bij hem in de klas. Hitler werd geboeid door de lessen van zijn geschiedenisleraar, dr. Leopold Pötsch. Deze nationalist kweekte bij zijn leerling een grote liefde voor de Duitse geschiedenis.

Hitler had indringende ogen. Fontaine beschrijft in *De onbekende Hitler* hoe Hitler eens voor een schilderij van Frans van Stuck stond, waarop Medusa was afgebeeld (wie haar aanziet, versteent) en dat Adolf zei: 'Dat ben ik.' Iedereen in zijn omgeving voelde dat hij een vreemd aura had en met name op vrouwen had hij een hypnotiserende invloed.

Na de dood van zijn ouders ging Hitler in 1908 naar Wenen. Hij werd afgewezen aan de kunstacademie, waarna hij een zwervend leven begon. In 1909 woonde hij in de buurt van het Westbahnhof en daar maakte hij voor het eerst kennis met 'die merkwaardige esoterische ideeën waarmee hij, zoals hij in *Mein Kampf* beschrijft, een wereldbeeld en een wereldbeschouwing vormde, "die tot een granieten fundament van mijn toenmalig handelen werden".'⁹

De bittere ironie wil dat, toen zijn erfenis slonk en hij van 25 kronen moest zien te leven, de kerk en enkele Joden hem uit liefdadigheid in leven hielden. Hitler wilde niet alleen de Jood, maar ook de zwerver in zichzelf vernietigen en koesterde mede daarom een haat tegen zigeuners.

In deze Weense tijd kreeg Hitler contact met occulte groeperingen. Hij leerde het blad *Ostara* van Lanz von Liebenfels kennen. In 1951 vertelde Von Liebenfels dat Hitler hem in 1909 bezocht ten kantore van de *Ostara* in Rodaun. Volgens Goodrick-Clarke is deze bron betrouwbaar en zij wordt ook bevestigd door een biograaf van Hitler, Joseph Greiner, in diens *Das Ende des Hitler-Mythos* (1947). Greiner bevestigde in 1955 ook dat Hitler, die hij in Wenen had bezocht, complete jaargangen van de *Ostara* in zijn bezit had. In Hitlers latere bibliotheek stonden tweeduizend boeken, waaronder een exemplaar van Von Liebenfels' *Das Buch der Psalmen (Het boek der Psalmen; 1926)*. Overigens bevatte Hitlers privébibliotheek tientallen occulte boeken, die hij intensief las, getuige de vele onderstrepingen in deze boeken.¹⁰ In deze Weense tijd begon zich Hitlers nieuwe wereldbeeld te vormen.

Op 22 maart 1912 hield Karl May, die Hitlers lievelingsauteur was, een lezing in de Sophiazaal te Wenen, getiteld *Empor ins Reich der Edelmenschen* (deze lezing was gebaseerd op zijn gelijknamige boek), waarin hij een gnostisch-theosofische cultuurvisie schetste. Volgens geruchten zou Hitler een van de drieduizend toehoorders van deze lezing geweest zijn.

Karl May had een rijke esoterische bibliotheek en was zeer geïnteresseerd in de gnostiek. De wereldgeschiedenis kende volgens May drie grote rijken, waarbij het derde rijk, Germanië, nu op komst zou zijn. Onder de gestalte van de zevende planeet zou de opgang tot het licht van het derde

⁸ Fontaine, *De onbekende Hitler*, 51.

⁹ Geciteerd uit Hitlers *Mein Kampf*, I, 21, in: Fontaine, *De onbekende Hitler*, 121.

¹⁰ Zie hiervoor Timothy W. Ryback, *Hitlers privébibliotheek*, Amsterdam 2008, met name hoofdstuk 6, 'Goddelijke inspiratie', 163-186.

rijk, Germanië, gerealiseerd worden. De visie van Karl May sloot dicht aan bij die van de *Ostara* en de theozoölogie van Von Liebenfels, waarin het Germaanse noordelijke koude lichtrijk tegenover het duister van de andere rassen en rijken staat. Dit lichtrijk is een 'wolfsgestalte' en zijn centrum een 'godenberg'. Niet voor niets heette Hitlers latere buitenverblijf in de bergen 'Wolfsschanze'.¹¹ In Wenen ontdekte Hitler de opera *Rienzi* van Wagner, die is gebaseerd op een boek van Bulwer-Lytton (1803-1873), de auteur van *De laatste dagen van Pompeï* en van esoterische boeken als *Zanoni* en *Vril. Het komende ras*. Hitler zag Wagners *Parzifal* en deze opera bracht hem tot extase. De Parsifalmythologie deed zijn intrede in Hitlers denken. Een van Hitlers gevleugelde uitspraken was: 'Aus Parzival baue ich meine Religion.'

Volgens Ravenscroft zou een leerling van Rudolf Steiner, Walter Stein (1891-1957), de auteur van het boek *Weltgeschichte im Lichte des Heiligen Gral* (1928), Hitler te Wenen hebben ontmoet.¹² In 1912 zou Stein samen met Adolf Hitler hier de Schatkamer hebben bezocht en de lans van Longinus hebben bezichtigd, waarop Hitler in een toestand van trance zou zijn geraakt. Volgens Ravenscroft werd de lans, die zich te Wenen bevond, ook door Richard Wagner en Nietzsche bezocht. Wagner zou in zijn opera's de oude legende van de lans en de graal verbinden met de Germaanse mythologie en aldus een Arische Parsifalgestalte scheppen die zowel de joods-christelijke trekken van een messiasgestalte als de nietzscheaanse trekken van de *Übermensch* aannam.

Stein zou nadien gevlucht zijn naar Engeland en bij de Britse geheime dienst zijn gaan werken als adviseur van Churchill inzake het occulte gedachtegoed van Hitler.¹³ In de tien delen *Memoires over de Tweede Wereldoorlog* (1948-1954) van Churchill kom ik echter nergens de naam van Walter Stein tegen, hoewel het mogelijk is dat Churchill de zaak geheim wilde houden uit politieke overwegingen. Overigens was Churchill lid van een esoterische orde, de Albion Lodge of the Ancient Order of Druids of Oxford. Ik denk zeker dat Churchill Hitler en het nazisme heeft verstaan als een beweging met duistere motieven.¹⁴ Maar of de theorieën van Ravenscroft waar zijn? Historici als Levenda en Goodrick-Clarke namen afstand van Ravenscrofts ideeën, hoewel zij voluit erkenden dat Hitler en het nazisme occulte wortels hadden.¹⁵

¹¹ Gebaseerd op Fontaine, *De onbekende Hitler*, 242.

¹² Walter Johannes Stein (die we in hoofdstuk 5 ook al tegenkwamen met betrekking tot de graalgeschiedenis) is geboren in 1891 in Wenen uit een Hongaarse vader en een Oostenrijkse moeder. Hij studeerde vanaf 1911 fysica en filosofie te Wenen en had grote belangstelling voor de graal en de lans van Longinus die te Wenen in de Schatkamer lag tentoongesteld. Stein las Wolfram von Eschenbachs *Parzifal* en kocht een oude druk daarvan in een boekhandel die van Hitler bleek te zijn geweest. Hij zou Hitler hebben ontmoet tijdens een lezing die zij beiden bijwoonden. Als bronnen noemde Stein hier volgens Ravenscroft de kamergenoot van Hitler, A. Kubizek en diens boek *De jonge Hitler. Het verhaal van onze vriendschap* en enkele passages uit *Mein Kampf*.

¹³ Ravenscroft, *De lans van het lot*, hoofdstuk 8 en p. 20.

¹⁴ Churchill beschreef in zijn *Memoires deel I, De storm steekt op Hitler* (bijna zoals Harry Mulisch dat in zijn latere roman *Siegfried* deed) als de opvuller van een vacuüm: 'Er ontstond een luchtledig en na een periode van stilte (Weimar-republiek) trad een maniak, fanatiek en geniaal drager en exponent van de giftigste haatgevoelens die ooit de menselijke ziel verteerd hebben, uit dit vacuüm tevoorschijn: Korporaal Hitler' (I, 20). Churchill zag de Tweede Wereldoorlog als 'de verschrikkelijkste tragedie, die de mensheid in heel haar woelige geschiedenis ooit overkomen is' (I, 26). Hitler is 'de dienaar van de dood' (I, 53) en volvoerder van 'een tweede Armageddon' (I, 54). De jonge Hitler had 'een abnormaal gevoel van afhankelijkheid jegens het eigen ras en een vurige mystieke verering voor Duitsland en het Duitse volk' (I, 66). Over de Weense tijd zei Churchill: 'In Wenen had hij contact gehad met extreem-nationalistische Duitse kringen; hier had hij verhalen gehoord over de duistere ondermijnende activiteit van een ander ras, de vijanden en uitbuiters van de 'Noordse wereld': de Joden. Toen groeide zijn patriotische verontwaardiging en zijn afgunst jegens allen, die rijk en in het leven geslaagd waren, tot één allesoverheersend gevoel: haat' (I, 67). Hitler ging hier zijn taak en bestemming helder zien: 'het 'Herrenvolk' leiden naar de bestemming waartoe het was voorbeschikt' (I, 67). Churchill beschreef Hitler als 'een allesverslindende Moloch, waarvan hijzelf priester en belichaming was' (I, 87). Hij sprak over Hitlers intocht in Wenen als een 'een ogenblik van mystieke glorie' (I, 316).

¹⁵ Levenda zei over Ravenscroft: 'Ravenscroft's bestselling *Spear of Destiny* spins a wild tale of Hitler attending séances with Dietrich Eckhart and of the Golden Dawn, the Thule, and all sorts of Far Eastern cults being part of some gaint satanic web (...) A saner approach – and the one the author hopes is being adequately defended here – is that Hitler's worldview was the product of influences from such occult legends as Guido von List and Lanz von Liebenfels, and that he devised much of his cosmology (including his platform concerning race) not from politicians but from occultists, such as those in the Thule and including such members as Eckart and Rosenberg, who were follow travelers. In this sense, then, Hitler was a tool of other occultists (...) Lanz von Liebenfels saw his dream realized in Hitler.', in: Peter Levenda, *Unholy Alliance. A History of Nazi Involvement with the Occult*, New York 1995, 71.

Ook Goodrick-Clarke stond kritisch tegenover dergelijke theorieën: 'Books written about nazi occultism between 1960 and 1975 were typically sensational and under-researched. A complete ignorance of the primary sources was common to the most authors and inaccuracies and wild claims were repeated by each newcomer to the genre until an abundant literature existed, based on wholly spurious 'facts'', in: Goodrick-Clarke, *The Occult Roots of Nazism*, 225.

Hoewel Hitler in 1913 naar München vluchtte om te ontkomen aan de militaire dienstplicht, ging hij in 1914 vrijwillig in dienst om aan de zijde der centralen mee te vechten tegen de geallieerden. Zijn roepingsbesef leek sterker te worden. Zijn kameraden dichtten hem onkwetsbaarheid toe. Hij zou onheilwerende eigenschappen hebben en een witte raaf zijn. Zelf noemde hij zijn gave tot overleven een 'mirakel': 'Het moet in hem het toch al aanwezige gevoel hebben versterkt een uitverkorene van het lot te zijn ... Het lot spaart niet zonder goede reden.'¹⁶ Hitler ontdekte zichzelf hier als de soldaat, de antagonist bij uitstek. Hij zag de oorlog als een antischepping, een noodzakelijke vernietigingskracht die aan de herschepping voorafgaat. Waar het traditionele hakenkruis rechtsdraaiend is en als zodanig een nieuwe tijd symboliseert, is Hitlers hakenkruis linksdraaiend: het is een antikosmisch symbool van vernietiging.

In 1918 liep Hitler een gasvergiftiging op en kwam hij in een veldhospitaal te liggen. Eenmaal hersteld ging hij naar München, waar hij in 1919 lid werd van de Deutsche Arbeiterpartei. Hier lag het begin van zijn politieke weg. Hier ontmoette hij ook zijn mentor Dietrich Eckart en maakte hij kennis met het Thule Genootschap.

In november 1918 kwam het Thule Genootschap te München bijeen. Von List, Von Liebenfels en Von Sebottendorf pleitten tijdens deze bijeenkomst voor een gewapende strijd tegen de geallieerden en de communisten.

In 1919 hield de bohémien, dichter, toneelschrijver en journalist Dietrich Eckart (1868-1923) hier een lezing, waarbij Hitler mogelijk onder zijn gehoor zat. Eckart gebruikte geestverruimende middelen en bezat een zwarte kaäba of meteoriet die hij als een magische steen zag, waar hij zijn gebeden toe richtte. Hij was bevriend met Alfred Rosenberg, die door Hitler 'de kerkvader van het nationaalsocialisme' genoemd werd en die pleitte voor de Germaanse religie als tegenhanger van het christelijk geloof. Tevens was Eckart bevriend met de magiër en boeddhist Karl Haushofer, de grondlegger van het nazistische Lebensraumdenkbeeld (hij introduceerde het hakenkruis in de kringen rond Hitler). Rudolf Hess, aanvankelijk Haushofers assistent, bracht Haushofer in contact met Hitler; Eckart en Rosenberg maakten nader kennis met Hitler in het huis van Richard Wagner te Bayreuth.

Eckart werd Hitlers leermeester en in de drie jaren na hun eerste ontmoeting omringden Eckart en Rosenberg Hitler voortdurend. In juli 1923 was Eckart een van de zeven oprichters van de NSDAP. Hij zou bij zijn sterven gezegd hebben:

*'Volgt Hitler. Hij zal dansen, maar ik heb de muziek geschreven. Wij hebben hem de middelen gegeven om met Hen in contact te komen (...) beklag mij niet: meer dan iedere Duitser zal ik de geschiedenis hebben beïnvloed.'*¹⁷

Eckart en Rosenberg zouden in deze jaren geprobeerd hebben om hun gedachtegoed 'in de mediamieke ziel van Hitler uit te zaaien'.¹⁸ Het Thule Genootschap vormde hierbij het esoterische centrum. Het was een inwijdingsgenootschap 'dat in contact staat met het onzichtbare en het magische middelpunt van het nazisme gaat worden'.¹⁹

Op 30 april 1918 werd in het Thule Genootschap de Walpurgisnacht gevierd. Deze nacht was in de Germaanse folklore en mythologie een heksensabbat. Op 30 april 1919 werden negen leden van het Thule Genootschap door de rode legers van de communisten gedood. Misschien is het geen toeval dat Hitler op 30 april 1945 zelfmoord pleegde.

De nationaalsocialistische politicus Hermann Rauschning heeft in zijn *Gespräche mit Hitler* gezegd dat Hitler een medium was:

¹⁶ Fontaine, *De onbekende Hitler*, 165.

¹⁷ Geciteerd in: L. Pauwels en J. Bergier, *De dageraad der magiërs*, Amsterdam 1978, 247. De auteurs geven geen bronvermelding. Ik weet niet goed wat ik met hun boek aan moet. Het opent soms fascinerende perspectieven, die echter vaak niet overtuigend worden gefundeerd.

¹⁸ Pauwels en Bergier, *De dageraad der magiërs*, 247.

¹⁹ Pauwels en Bergier, *De dageraad der magiërs*, 247.

*Men wordt gedwongen aan media te denken. Meestentijds zijn het gewone, onbetekenende lieden. Plotseling krijgen ze, als uit de hemel gevallen, vermogens die hen ver boven de middelmaat uitheffen. Deze eigenschappen staan geheel buiten hun werkelijke persoonlijkheid. Het zijn bezoekers van andere planeten. Het medium is bezeten. Eenmaal bevrijd, valt het terug in de middelmatigheid.*²⁰

Het boek van Rauschnig is voorwerp van felle discussie geworden. Volgens vele historici is het niet betrouwbaar. Toch lijkt het mij voorstelbaar dat Rauschnings gedachte dat Hitler een medium was, klopt. Misschien verklaart zij hoe een onbetekenend man als Hitler binnen de Duitse elite, die heel sterk hiërarchisch en in termen van adellijke afkomst dacht, zo ver heeft kunnen komen.

Gedurende zijn Münchense jaren nam Hitler langzaam maar zeker afstand van het christendom. Via Wagners opera's vervloede de Christusgestalte met de Parsifalgestalte uit de graallegende. Meer en meer zou Hitler zichzelf gaan identificeren met deze Messias- of Parsifalgestalte, de hoeder van de graal, de verlosser, de *pontifex maximus* en de drager van de lans van Longinus.²¹

In 1923 belandde Hitler na zijn staatsgreep in de gevangenis. Terwijl vele medestanders werden geëxecuteerd, werd Hitlers leven gespaard. Hij schreef in de gevangenis *Mein Kampf* (1925). In dit boek komt de esoterische traditie niet expliciet naar voren, hoewel Hitler er wel (zoals hiervoor beschreven) zijn ariosofische bronnen in noemde. Dat de esoterische traditie waaruit Hitler putte hier niet expliciet genoemd werd, is wellicht verklaarbaar doordat deze traditie bij hem nog in een beginstadium was én omdat zij per definitie een verborgen karakter heeft. Tot in de Neurenberger processen zwegen vele nazi's over deze esoterische achtergronden.

Eenmaal uit de gevangenis ontslagen, werd Hitler in 1925 Duits staatsburger en begon mee te werken aan de opbouw van de NSDAP.

Langzaam maar zeker begon Hitlers ster te rijzen. Hij hield zijn redevoeringen en tijdens de opeenvolgende verkiezingen begon de NSDAP steeds meer zetels te krijgen, tot zij in 1933 de meerderheid der stemmen behaalde en Hitler aan de macht kwam.

Hitlers opmars (1933-1939)

Hitler omringde zich met vele door de ariosofie of andere esoterische bronnen beïnvloede personen. De astroloog en thulist Wilhelm Gutberlet was een van Hitlers eerste volgelingen binnen de kring van de SDAP te München. Rudolf Hess, Richard Walther Darré en de Duitse spion Karl Germer hadden de gave van 'het derde oog' en zouden in contact hebben gestaan met de Engelse occultist Aleister Crowley, die lid was van The Order of the Golden Dawn en het Duitse magische genootschap van de Ordo Templi Orientis had opgericht (Crowley noemde zichzelf 'het apocalyptische beest 666'; hij zou een leven vol rituele seksuele orgieën hebben geleid).²²

In 1935 werd op instigatie van Hitler door Heinrich Himmler, Richard Walther Darré en Herman Wirth de 'Forschungsgemeinschaft Deutsches Ahnenerbe' in het leven geroepen. Binnen dit instituut werd de nationaalsocialistische wetenschapsbeoefening ondergebracht, gericht op het onderzoek van het voorouderlijke, Germaanse erfgoed.

Otto Rahn, auteur van het boek *Kreuzzug gegen den Gral (Kruistocht tegen de graal; 1933)*, deed op uitnodiging van Himmler onderzoek naar de graallegende (Himmler was hierin zeer geïnteresseerd). Rahn had tijdens zijn studietijd vijf jaar door Europa gereisd op zoek naar belangrijke plaatsen van de graallegende. In 1931 ontmoette hij Antonin Gadal, auteur van *The Hidden Church of the Holy Grail; 1909*). Rahn stond in contact met Karl Maria Wiligut.

Rahn zag de graal als een luciferiaanse inventie, als een antichristelijke graal, getuige zijn boek *Luzifers Hofgesind* (1938).²³ Rahn geloofde dat de graal niet in Avalon, maar in het Franse Montségur bewaard was. Volgens hem was de graal in het bezit geweest van de Merovingische koning Dagobert

²⁰ Geciteerd in Pauwels en Bergier, *De dageraad der magiërs*, 248.

²¹ Zie hierover: Léon Poliakov, *De arische mythe. Over de bronnen van het racisme en de verschillende vormen van nationalisme*, Amsterdam 1979 (1971).

²² Zie over Crowley: Gerald Suster, *The Legacy of the Beast. The Life, Work and Influence of Aleister Crowley*, Maine 1989.

²³ Zie hiervoor: Levenda, *Unholy Alliance*.

en via hem bij de Katharen terechtgekomen. De Katharen hadden volgens hem in 1244, toen enkelen van hen aan de kruisvaarders ontsnapten, de graal te Montségur op een geheime plaats verborgen. Volgens eigen zeggen zou Rahn de graal hebben gevonden en deze zou bewaard zijn in de Wewelsburch te Paderborn: het kasteel van Himmler en de SS.²⁴

Er werd binnen de Ahnenerbe ook gewerkt aan een eigen kosmologie. Men baseerde zich hierbij vooral op de denkbeelden van Hanns Hörbiger (1860-1931), bedenker van de zogeheten Welteislehre (wereldijsleer), een theorie over de Arische oorsprong van het mensenras, dat na een eeuwenlange geschiedenis van overstromingen en ijstijden zal herleven in de nieuwe Arische mens. De kosmos wordt gekenmerkt door een permanente strijd tussen ijs en vuur en tussen middelpuntvliedende en middelpuntzoekende krachten. Zowel de macro- als de microkosmos zijn in deze strijd betrokken, waarbij de betrekkingen tussen mens en kosmos magisch van aard zijn.

De aarde is bij uitstek de plaats van de strijd tussen ijs en vuur. De strijd tussen de rassen vormt hiervan een analogie. Hörbiger onderscheidde vier tijdperken vanaf Atlantis en de reuzen tot onze tijd (echo's van de reuzentijd vinden we in het Oude Testament bij de Enakskinderen). Hörbiger verzette zich vanaf 1925 steeds meer tegen de gevestigde wetenschap. Hij ontmoette Hitler meermaals en Hitler had diep respect voor hem.

Een tweede theorie die binnen de kringen van de Ahnenerbe opgeld deed, was de leer van de holle aarde. Deze leer ontstond vroeg in de twintigste eeuw in Amerika. Haar nestor was John Cleves Symmes. Door een zekere Bender werd zij naar Duitsland overgebracht, waar zij in 1930 populair werd bij de nazi's.²⁵

Volgens deze theorie leven wij, aardbewoners, aan de binnenzijde van de holle bol van de aarde, waar zich ook de planeten bevinden. De aarde is een soort baarmoeder; de theorie sluit aan bij sommige oude mythen, die datzelfde beeld gebruiken. Deze theorie heeft implicaties voor de baan van raketten zoals de V-bommen en om die reden werd er door nazi's onderzoek naar kogelbanen gedaan op het eiland Rügen. De theorie legde het uiteindelijk af tegen die van Hörbiger. Bender viel uit de gratie en stierf, ondanks dat Göring sympathie voor hem en zijn theorie had, in een concentratiekamp.²⁶

Heinrich Himmler speelde binnen de Ahnenerbe en de Germaanse esoterie een grote rol. Himmler zetelde op de Wewelsburch nabij Paderborn. Hij beschouwde deze burcht als het middelpunt van de aarde. Hij had hierin een kamer met daarin een ronde tafel als die van de graalridders. Himmler zat in het midden van de kring der twaalf *Gruppenführer* en tezamen vormden zij de mystieke graaleenheid. De sfeer was sterk antikerkerlijk, antimaterieel en anti-Joods.

Himmler zag zichzelf als de reïncarnatie van de middeleeuwse Ottoonse koning Hendrik de Vogelaar, die de rijksmacht had gedragen en de lans van Longinus zou hebben bezeten. Het oude Duitse rijk leefde volgens Himmler in het Derde Rijk voort. De *translatio imperii* van het vierde rijk van Daniël kreeg hiermee een Germaans-esoterische gestalte.

Himmler geloofde in de Arische oorsprong van de mensheid. Hij meende dat de Hyperboreeërs in Tibet hun oorsprong vonden. Himmler organiseerde verschillende expedities naar Tibet, om op zoek te gaan naar deze oorsprong.²⁷

Volgens de historicus Levenda waren de Britse en andere geheime diensten bekend met de occulte kringen binnen het nazisme; er was zelfs een speciale afdeling met de codenaam 'Anne', die met het onderzoek hiernaar was belast (in dit licht is het mogelijk dat Walter Stein voor deze geheime dienst heeft gewerkt).²⁸

²⁴ Zie hiervoor: Umberto Eco, *De geschiedenis van imaginaire landen en plaatsen*, Amsterdam 2013.

²⁵ Zeer opmerkelijk is dat tegenwoordig ook in sommige christelijke kringen de theorie van de holle aarde opgeld doet. Zij zou aansluiten bij de Bijbelse kosmologie. Zie hiervoor: Ben Groot Enzerink, *Het bijbelse beeld van de schepping. De 'holle' aarde*, Oss 1997.

²⁶ Pauwels en Bergier, *De dageraad der magiërs*.

²⁷ Zie over de expeditie naar Tibet: Christopher Hale, *Himmler's Crusade. The Nazi Expedition to Find the Origins of the Aryan Race*, Hoboken/New Jersey 2003.

²⁸ Levenda nam afstand van Dietrich Bronder, die in zijn boek *Bevor Hitler kam* (1964) stelde dat Haushofer de componist en esotericus George Ivanovich Gurdjieff in Tibet zou hebben ontmoet in de jaren 1903 tot 1908 en dat er een link zou zijn tussen het Thule Genootschap en een kolonie van Tibetanen in 1928 in Berlijn. In één adem noemde Levenda hier Werner Gerson, *Le nazisme, société secrète* (1969), Elisabeth Antébi, *Ave Lucifer* (1970), Jean-Claude Frère, *Nazisme et sociétés secrètes* (1974) en J.H. Brennan, *The Occult Reich* (1974).

Deze occulte onderlaag van het nazisme was verbonden met de politiek-militaire bovenlaag. Hitler wilde revancheren voor de Duitse nederlaag van de Eerste Wereldoorlog en Versailles. Daartoe begon hij stap voor stap Duitsland voor te bereiden op de strijd.

In 1936 vormde Hitler een bondgenootschap met Italië. Benito Mussolini had in 1922 van Italië een fascistische staat gemaakt. Het fascisme was, evenals het nazisme, een neopagane beweging. De fascisten wilden terugkeren naar het oude Romeinse rijk en beschouwden de Middellandse Zee als hun binnenzee.

Het woord 'fascisme' is afgeleid van het Latijnse *fasces cum securibus*, de roedenbundel rond een bijl, symbool van de macht. Het fascisme heeft geen occulte bronnen, maar komt voort uit het negentiende-eeuwse Italiaanse nationalisme dat na de Eerste Wereldoorlog en mede door de dreiging van het communisme nieuw leven werd ingeblazen.

Na Mussolini's mars op Rome in oktober 1922 bood koning Victor Immanuel III hem het premierschap aan. Langzaam maar zeker trok hij de macht naar zich toe en vanaf 1924 was hij alleenheerser. Hij beschouwde zichzelf als *Il Duce*, de goddelijke heerser. Het fascisme had religieuze trekken en was in dezen verwant aan de antieke keizercultus. Hoewel Mussolini antikatholiek was, sloot hij in 1929 noodgedwongen een Concordaat met de paus en erkende hij Vaticaanstad.

Mussolini begon zijn rijk uit te breiden en viel in 1936 Ethiopië binnen, waarbij hij gebruikmaakte van gifgas. Ook steunde hij vanaf 1936 de Spaanse falangisten tijdens de Spaanse Burgeroorlog. Doordat zijn positie verslechterde, ging hij vanaf 1937 noodgedwongen samenwerken met Hitler. Hierdoor kreeg het algemene racisme van de fascistten een antisemitisch accent, hoewel er onder Mussolini geen sprake was van systematische deportatie van Joden. In juli 1943 werd hij door Victor Immanuel III middels een slimme machtsgreep afgezet. Italië werd een Duitse vazalstaat en de Duitsers gingen de Italiaanse Joden deporteren.²⁹

Hitler begon het leger weer op te bouwen en in 1938 viel hij Oostenrijk binnen. Met deze *Anschluss* toonde hij zijn ware gezicht. Tijdens deze inval zou hij de lans van Longinus uit de Schatkamer van het Weense Hofburgmuseum mee hebben genomen naar Neurenberg, waar deze gedurende de Tweede Wereldoorlog zou zijn gebleven. De Amerikanen zouden de lans in 1945 in beslag hebben genomen. Hebben zij deze nog steeds en zijn zij daarmee de huidige drager van de lans?

De Tweede Wereldoorlog (1939-1945)

Hitler viel op 15 maart 1939 Sudetenland in Tsjechië binnen. Op 30 september 1939 werd door Duitsland, het Verenigd Koninkrijk, Italië en Frankrijk het Verdrag van München gesloten, waarbij deze inval werd geaccepteerd. De geallieerden dachten dat hiermee de rust was weergekeerd. Neville Chamberlain keerde huiswaarts en begroette zijn landgenoten met de woorden 'Peace for our time'. Ze hadden niet door of wilden niet doorhebben dat Hitler een listige politiek voerde en nog veel grotere plannen had. Churchill doorzag dit wel en wilde Hitler uitschakelen nu het nog kon. Zijn stem vond echter geen gehoor.

In 1939 viel Hitler Polen binnen en moesten de geallieerden hun vergissing onder ogen zien. Maar toen was het te laat. Frankrijk en Engeland verklaarden Hitler op 3 september 1939 de oorlog. De Tweede Wereldoorlog was een feit.

In het voorjaar van 1940 viel Duitsland Noorwegen en Denemarken binnen en op 10 mei 1940 Nederland, België en Luxemburg, waarna zijn legers oprukten en de marionettenstaat van Vichy-Frankrijk werd gevestigd.

Op 27 september 1940 tekenden Duitsland, Italië en Japan het Driemogendhedenpact waarin ze verklaarden elkaar te zullen steunen tegen de geallieerden. Aldus waren drie rijken verenigd, die ieder op eigen wijze streefden naar de vorming van een machtig rijk.

Serieuze studies naar het occultisme bij Hitler en de nazi's zijn volgens Levenda: Ellic Howe, *Urania's children* (1967) en James Webb (over de astrologie van de nazi's), 'The magic of the North', in: *The occult establishment* (1976). Deze boeken liggen op het vlak van de ideeëngeschiedenis.

²⁹ Gebaseerd op: John Whittam, *Fascist Italy*, Manchester 1995; Roger Griffin, *Modernism and Fascism. The Sense of a Beginning under Mussolini and Hitler*, Basingstoke 2007.

De Japanse keizer Hirohito – lid van de op de middeleeuwen teruggaande Engelse Orde van de Kouseband – werd als goddelijk beschouwd en was de 124e keizer van dit oude rijk. Binnen het shintoïsme werd de keizer beschouwd als een *ikegami* (levende geest) (normaliter zijn geesten verbonden aan overledenen, maar de keizer is een geest uit een andere wereld die verbonden is met zijn actuele bestaan). De keizer is een medium tussen deze en gene zijde.³⁰ Hirohito streefde naar een groot Japans imperium en voerde een harde, wrede politiek van gebiedsannexatie.

Op 7 december 1941 viel Japan de Amerikaanse vloot te Pearl Harbour aan, waarna Amerika de asmogendheden de oorlog verklaarde en zich aan de zijde van de geallieerden schaarde.

De slag om Engeland begon; gedurende de gehele oorlog probeerde Hitler het land middels bombardementen op de knieën te krijgen, wat hem uiteindelijk niet is gelukt.

Italiaanse en later ook Duitse legers vielen Afrika binnen om de koloniale gebieden van de geallieerden binnen te vallen.

Vanaf juni 1941 vielen de Duitsers Rusland binnen en rukten ze op tot Stalingrad. Ze hadden geen winterkleding meegenomen, omdat ze dachten Rusland in korte tijd te zullen overwinnen. Sommigen dachten ook dat de Arische Hyperboreeërs de koude wel konden trotseren. In de winter van 1942-1943 werd Stalingrad belegerd. Er volgde een gruwelijke uitputtingsslag, waarna de Duitse legers zich op 2 februari 1943 overgaven.

Toen de strijd eenmaal in volle gang was, begon Hitler zijn plannen te ontvouwen voor de vernietiging van de in zijn ogen minderwaardige rassen of personen, zoals de Slavische volkeren, Roma, gehandicapten, homoseksuelen, Jehova's Getuigen en vrijmetselaars (die laatsten zag hij als een volksvijandige en Joodse, esoterische traditie).

De Joden wilde hij tot de laatste man en vrouw uitroeien. Op 28 november 1941 had Hitler een ontmoeting met de groot-moefti van Jeruzalem, de Palestijns-Arabisch nationalist en antisemiet Amin al-Hoesseini.³¹ Gezamenlijk bedachten ze het plan om de Joden uit te moorden. Hoesseini wilde voorkomen dat de Europese Joden massaal naar Palestina zouden vluchten en eiste van Hitler in ruil voor Arabische steun dat hij hun zou verbieden weg te vluchten. Hoesseini maakte aan de Engelsen duidelijk dat ze geen Joden naar Palestina moesten sturen.³²

Na deze bijeenkomst begon Hitler met de voorbereidingen van de Wannseeconferentie. Tijdens deze conferentie, die op 20 januari 1942 werd gehouden, werden de plannen voor de *Endlösung der Judenfrage*, zoals Adolf Eichmann deze genocide met een diabolisch eufisme noemde, ontvouwd.³³

Reeds in 1933 werd bij Dachau het eerste Duitse concentratiekamp gebouwd. Hier werden vooral socialisten en communisten gevangen gehouden, hoewel al spoedig ook Joden hierheen werden gedeporteerd. De SS onder leiding van Heinrich Himmler was speciaal belast met deze kampen. De kampen vormden een archipel der verschrikking waar de SS een staat binnen de staat vormde.³⁴

Vanaf 1940 liet Himmler het concentratiekamp Auschwitz in Polen bouwen en hij gaf Rudolf Höss de opdracht om dit kamp te leiden.³⁵ Vanaf 1941 werden de vernietigingskampen Sobibor en Treblinka gebouwd. Op uiterst geraffineerde wijze dwong Hitler de Joden zich te laten registreren, waarna ze systematisch werden opgepakt en gedeporteerd.³⁶ In Theresienstadt liet Hitler een modelkamp bouwen om de wereld zand in de ogen te strooien ten aanzien van de gruwelen die in de kampen plaatsvonden.³⁷

Het onvoorstelbare is hier gebeurd. Zes miljoen Joden, miljoenen Polen en Slaven, 500.000 zigeuners, 200.000 gehandicapten, 100.000 vrijmetselaars, 10.000 homoseksuelen en 2000 Jehova's Getuigen werden vermoord. In totaal vielen er in de Tweede Wereldoorlog meer dan 72 miljoen slachtoffers.

³⁰ Zie hierover: Sokyō Ono, *Shinto the Kami Way*, Singapore 1962.

³¹ Zie over het antisemitisme in de wereld van de radicale islam: Hans Jansen, *Van jodenhaat naar zelfmoordterrorisme. Islamisering van het Europees antisemitisme in het Midden-Oosten*, Heerenveen 2006.

³² Wolfgang G. Schwanitz, Barry Rubin, *Nazi's, islamisten en het ontstaan van het moderne Midden-Oosten*, Groningen 2014.

³³ Zie hierover: Gerald Fleming, *Hitler and the Final Solution*, Berkeley 1984.

³⁴ Zie hierover: Eugen Kogon, *De SS-staat. Het systeem der Duitse concentratiekampen*, Amsterdam 1976 (1974).

³⁵ Zie hierover de indrukwekkende roman van Thomas Harding, *Hanns en Rudolf*, Amsterdam 2014.

³⁶ Zie over de geraffineerde wijze waarop Hitler de Joden in Nederland liet registreren en wegvoeren: Jacques Presser, *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945*, 's-Gravenhage 1965.

³⁷ Zie hierover de aangrijpende roman van Alice Herz-Sommer, *De pianiste van Theresienstadt*, Amsterdam 2012.

De filosofe Hannah Arendt sprak in dit licht over 'de banaliteit van het kwaad': op fabrieksmatige wijze werden miljoenen mensen vermoord door soldaten die braaf bevelen opvolgden en ambtenaren die secuur hun protocollen volgden.³⁸

Vanaf het voorjaar van 1943 drongen de legers van Stalin de Duitsers langzaam maar zeker terug en vanaf september 1943 begon vanuit het Westen een Amerikaans-Engels tegenoffensief. Italië werd in september 1943 tot overgave gedwongen. De Duitse legers in Afrika werden langzaam maar zeker teruggedrongen.

Op 6 juni 1944 volgde de landing van de geallieerden in Normandië en was D-Day een feit. De Duitsers waagden in december 1944 nog een wanhoopsoffensief in de Ardennen, maar moesten ook daar hun troepen terugtrekken. Na een verschrikkelijke hongerwinter werden de Duitsers van zowel oostelijke als westelijke zijde teruggedrongen. Op 25 april 1945 gaven Amerikaanse en Russische soldaten elkaar de hand bij de Elbe. Ze rukten op naar Berlijn. In de Walpurgisnacht van 30 april 1945 pleegde Hitler in zijn bunker te Berlijn zelfmoord. Op 7 mei 1945 werd de Duitse overgave getekend. In 1945 vielen de geallieerden ook Italië binnen. Op 28 april 1945 – twee dagen voor de dood van Hitler – werd Mussolini op bevel van Italiaanse partizanen, die meewerkten met de geallieerden, geëxecuteerd.

In augustus 1945 voerden de Amerikanen luchtaanvallen met atoombommen uit op Hiroshima en Nagasaki. In totaal vielen hierdoor meer dan 300.000 doden. Op 2 september 1945 tekende keizer Hirohito het besluit tot de capitulatie van Japan. Ondanks de vele oorlogsmisdaden die de Japanners in naam van Hirohito begingen tijdens de Tweede Wereldoorlog, werd Hirohito na de Japanse overgave niet veroordeeld en bleef hij keizer.

Na de Duitse nederlaag pleegden Himmler, Von Sebottendorf, Göring en vele anderen zelfmoord. Haushofer doodde in 1946 zijn vrouw en vervolgens zichzelf. Haushofers zoon Albrecht was in het verzet gegaan en had meegedaan aan de aanslag op Hitler in juli 1944. In diens zak vond men bij zijn dood een gedicht:

*Voor mijn vader had het noodlot gesproken
Eens te meer hing het er van af
De demon in zijn kerker terug te drijven
Mijn vader heeft het zegel verbroken
En de adem van Satan niet gevoeld
Hij heeft de duivel in de wereld losgelaten.*³⁹

Tijdens de processen van Neurenberg werden vragen over het nazistische occultisme gesteld, onder anderen aan Wolfram Sievers, directeur van de Ahnenerbe. In de 42 delen procesgang en de 90 rollen microfilms is veel te vinden over de Ahnenerbe, de wereldijstheorie en het Germaanse paganisme. De ondervraagden waren, geheel in lijn met deze geheime traditie, zonder uitzondering zeer terughoudend in hun antwoorden op deze vragen.⁴⁰

Het is merkwaardig dat de occulte achtergrond van Hitler en het nazisme nog altijd betrekkelijk weinig bekend is bij het grote publiek en dat vele historici er ook relatief weinig aandacht aan besteden in hun studies. Soms komt dit aspect slechts terloops aan de orde, zoals bij Alan Bullock:

Zoals de Franse ambassadeur, André-Francois Poncet, opmerkte, had Hitler veel van koning Lodewijk II van Beieren weg. De fabelachtige dromen van een enorm imperium dat geheel Europa en half Azië omvatte; de geo-politieke dromen van oorlogen en bondgenootschappen tussen de werelddelen onderling; de plannen om een biologisch voor-geselecteerde elite te kweken en een Nieuwe Orde te stichten om de heilige Graal van het zuivere bloed te behoeden; de plannen om hele volkeren tot slavernij te brengen – dit alles zijn de vruchten van een plumpe, verwarde maar vruchtbare fantasie

³⁸ Zie hierover: Hannah Arendt, *De banaliteit van het kwaad. Een reportage*, Amsterdam 1969 (vertaling van het in 1963 verschenen boek *Eichmann in Jerusalem. A Report on the Banality of Evil*).

³⁹ Geciteerd in Pauwels en Bergier, *De dageraad der magiërs*, 255.

⁴⁰ Gebaseerd op Levenda, *Unholy Alliance*.

*die doordrenkt was van de Duitse romantiek van het einde van de negentiende eeuw, een karikatuur van Wagner, Nietzsche en Schopenhauer. Dit was de stemming waaraan Hitler zich overgaf als hij tot diep in de nacht in zijn huis op de Obersalzberg, omringd door de hoge bergtoppen en de zwijgende wouden van de Beierse Alpen, bleef doorpraten; of in het adelaarsnest dat hij zesduizend voet hoog op de Kehlstein had laten bouwen, boven de Berghof, dat slechts benaderd kon worden door een bergpad. (...) Dit alles vormt samen een beeld, waarvan de beste beschrijving Hitlers eigen beroemde zin is: 'Ik ga de weg die de Voorzienigheid me voorschrijft met de zelfverzekerdheid van een slaapwandelaar.'*⁴¹

Konrad Heiden kwam aan het eind van zijn biografie tot de conclusie dat het kwaad in Hitler manifest werd. Hitler kreeg bij hem iets van een moderne Faustgestalte.⁴² De nuchtere historicus Hugh Trevor-Roper wijdde hier en daar enkele woorden aan de occulte bodem van het nazisme.⁴³ Zo citeerde hij Himmler, waar deze sprak over zijn geloof in wonderen:

*'Ik weet dat ik algemeen word beschouwd als een onverschillige heiden, maar in het diepst van mijn hart ben ik een gelovige; ik geloof in God en in de Voorzienigheid. En in het afgelopen jaar heb ik weer in wonderen leren geloven. Het ontkomen van de Führer was een wonder ...'*⁴⁴

Ook al deel ik zeker niet alle bevindingen van Pauwels en Bergier in hun boek *De dageraad der magiërs*, toch sta ik achter hun uiteindelijke visie op het nazisme:

*Hetgeen wij waarschijnlijk achten, is het bestaan van een magische puzzel, van een sterke duivelse stroming (...). Dit alles kan dienen om een groot aantal verschrikkelijke feiten op meer reële wijze te verklaren, dan die der conventionele geschiedkundigen, die achter zoveel wrede en zinloze daden alleen maar de grootheidswaanzin van een syfilislijder, het sadisme van een handjevol zenuwzieken en de onderdanige gehoorzaamheid van een menigte lafaards willen zien.*⁴⁵

Hoewel ik met de vele speculaties van Ravenscroft in zijn boek *De lans van het lot* niet meega, deel ik in dezen zijn visie:

*Het proces van Neurenberg slaagde er niet in de kwade genius achter het masker van het nationaal-socialisme aan het daglicht te brengen (...). Een beschaving, gegrondvest op een magische Weltanschauung die het kruis door de swastika had laten vervangen.*⁴⁶

De Tweede Wereldoorlog was in de woorden van de theoloog en medeoprichter van de Wereldraad van Kerken W.A. Visser 't Hooft, een 'oorlog achter de oorlog'.⁴⁷ Hitler belichaamde in wezen een antichristelijke macht. Hij deed zich voor als een engel des lichts, een messias, de hoeder van de graal

⁴¹ Alan Bullock, *Hitler. Leven en ondergang van een tiran*, z.p. 1952, 249.

⁴² 'The belief in the necessity of evil, which slumbers in the lowest depths of the human soul, had been awakened by Hitler as by no other man in the history of Europe; the fact that he could do what he had done seemed like a confirmation of Hess' fanatical words: that through Hitler higher powers were fulfilling man's destiny (...) The real degradation began when people realized that they were in league with the Devil, but felt that even the Devil was preferable to the emptiness of an existence which lacked a larger significance', Konrad Heiden, *Der Führer. Hitler's Rise to Power*, Boston 1999 (1944), 601, 603.

⁴³ 'In een van de afdelingen van zijn buitenlandse inlichtingendienst hield een groep van bekwame medewerkers zich onledig met de bestudering van gewichtige dingen als de Rozenkruisersbeweging en de Vrijmetselarij, met de symbolische betekenis van de bestrijding van de harp in Ulster, en met de occulte betekenis van de Gotische kantelen en van de hoge hoeden van Eton. De wetenschappelijke laboratoria van de S.S. spanden zich vergeefs in, om het zuivere Arische bloed af te zonderen. Een ontdekkingsreiziger werd naar Tibet gezonden, om een zuiver Germaans ras op het spoor te komen, dat de oude 'Noordse' mysteriën in die ontoegankelijke bergen zuiver zou hebben bewaard. Door heel Europa werden opgravingen gedaan, om overblijfselen van de authentieke Germaanse cultuur te vinden. Toen de Duitse troepen in allerijl Napels moesten ontruimen, was Himmlers enige wens, dat men niet zou vergeten, de geweldige grafsteen van de laatste keizer uit het huis der Hohenstaufen mee te brengen', H.R. Trevor-Roper, *De laatste dagen van Hitler*, Den Haag 1960, 41.

⁴⁴ Trevor-Roper, *De laatste dagen van Hitler*, 57.

⁴⁵ Pauwels en Bergier, *De dageraad der magiërs*, 245-246.

⁴⁶ Ravenscroft, *De lans van het lot*, 5.

⁴⁷ Deze zinsnede is ontleend aan de titel van een indrukwekkend boek van Bart Jan Spruyt en Marie van Beijnum, *De oorlog achter de oorlog. Christenen onder Hitler in Duitsland en Nederland*, Kampen 1995.

en drager van de rijksmacht van het vierde rijk van Daniël. Zijn rijk was geen lichtrijk maar een rijk van de nacht.

Hitler was als Haman ten tijde van de Perzen. Haman is het type van de anti-Jood en Hitler wordt door de Joden ook wel 'de Haman van de twintigste eeuw' genoemd. Zoals Haman alle Joden in het Perzische rijk (het tweede rijk van Daniël) wilde vernietigen, zo wilde Hitler alle Joden in zijn rijk vernietigen, want zij zijn Gods oogappel (Jer. 31:20). God Zelf is niet te treffen, maar men kan Hem wel raken door Zijn volk iets aan te doen. Tegenover deze duisternis was er echter ook het licht Gods. Ten tijde van de Perzen verzette Esther zich tegen Haman en redde haar volk van de ondergang. Haar naam betekent 'Morgenster'.⁴⁸

Aan het einde van de Tweede Wereldoorlog was er een Duitse predikant, die na de zelfmoord van Hitler zijn gemeenteleden Jesaja 14:12-20 voorlas, waarvan met name de verzen 12 en 13 veelzeggend zijn:

*Hoe zijt gij uit den hemel gevallen, o morgenster, gij zoon des dageraads! (...) En zeide in uw hart: Ik zal ten hemel opklimmen, ik zal mijn troon boven de sterren Gods verhogen, en ik zal mij zetten op de berg der samenkomst, aan de zijden van het noorden.*⁴⁹

Hitler zag zichzelf als een uitverkorene en achtte zich onaantastbaar. Er werden 42 aanslagen op hem gepleegd, maar als een kat met negen levens ontsprong hij telkens de dans.⁵⁰ Het lijkt erop dat er ook een diabolische providentie is die haar kinderen behoedt.

Hitlers Germaanse rijk zou een duizendjarig rijk zijn waarin de oude lijn der Duitse keizers werd voortgezet en waarbinnen de graal en de lans van Longinus werden bewaard. Maar ten laatste ging Hitler ten onder en kwam zijn rijk als een rijk der duisternis aan het licht.⁵¹

3. De kerk

a. Algemeen

We spreken over de kerk. Voor Duitsland was de zaak zeer moeilijk voor de kerk. Iedereen was vernederd door Versailles 1919. Ook de christenen. Men wilde eerherstel en Hitler bood die. Men vreesde zeer voor de communisten en die vrees was zeer terecht want het heeft er om gehangen wie zou winnen, de nazi's of de communisten. Hitler was zeer slim en sloot in 1933 een concordaat met de RKK en de lutheranen. Zij gingen mee met hem. Ze werden deel van de Deutsche Christen. Meer dan 90 procent ging mee. Hier waren de ideeën over de vernietiging der Joden nog verhuuld, maar wel lag Mein Kampf naast de Bijbel op de kansel.

Een aantal mensen doorzag Hitler en stichtte de bekennede Kriche of Belijden kerk: Bonhoeffer, Von Haeften (over wie we bij Shadowlands spraken, de man die meedeed uiteindelijk met de aanslag op Hitler in 1944 en Hitler zag als 'een groot vertegenwoordiger van het kwaad'), Niemöller en anderen. Zij werden tot ver na de oorlog door hun eigen volk vaak als verraders gezien. Dus het was zeer moeilijk om je als Duitser te verzetten en om Hitler te doorzien. Maar Bonhoeffer en anderen hebben dat wel en steeds meer doorzien.

De zaak ligt aldus genuanceerd, dat geldt ook voor de RKK. Men ging mee met het concordaat maar er was veel verzet van de paus en ook ten onzet van kardinaal de Jong, Titus Brandsma en anderen tegen Hitler.

⁴⁸ Zie hierover het prachtige boek van Weinreb, *Ik die verborgen ben*.

⁴⁹ Fontaine, *De onbekende Hitler*, 271.

⁵⁰ Zie hierover: Will Berthold, *Die 42 Attentate auf Adolf Hitler*, München 1981.

⁵¹ Zie ook: Eric Kurlander, *Hitler's Monsters. A Supernatural History of the Third Reich*, Yale 2017. In dit boek worden vooral Goebbels, Himmler en Hess gezien als de denkers van het nazisme en krijgt Hitler een kleinere rol.

Voor ons was het veel duidelijker want Duitsland was de vijand. Maar wij waren van huis uit sinds de Boerenoorlog van 1900 anti-Engels en pro-Duits en we zagen Duitsland ook als een veilige buffer tegen de communisten van Stalin. Gelukkig was er verzet, vooral communisten als Hannie Schaft en gereformeerden zoals Johannes Post, hervormden als Miskotte met zijn boek Eddah en Thora, en de bijzondere Jan Koppmans, hervormd domineedie Bijna te laat schreef in 1933, een vlammend protest tegen Hitler. Hij werd in de oorlog door een verdwaalde kogel gedood. Wat ik heel bijzonder vind is dat één van onze kring, Kees van Leeuwen, me vertelde dat een dochter van Koopmans door Kees zijn ouders is opgevangen na de oorlog en pas recentelijk is overleden!

In orthodoxe kring was er sterk de gedachte van Gods slaande hand en ook het oordeel over de Joden. Ds. Kersten belichaamde deze visie, hoewel hij later ook kritischer werd en sterker doorzag wat de duisternis van Hitler was, en ds. Kok uit Veenendaal stond vanuit dezelfde kerk als Kersten weer heel kritisch tegenover Kersten. Wat ons misschien parten speelt, ze ging de gedachtewisseling, is dat onze theologie altijd een zekere hang naar lijdelijkheid heeft en het spannende evenwicht tussen de wil Gods en onze verantwoordelijkheid scheef trekt naar de lijdelijkheid: buigen onder wat je ziet als Gods slaande hand, niet inenten zoals ook nu weer speelt met corona vanwege Gods voorzienigheid die je niet tegen gaat, de hele uitverkiezingsproblematiek, etc. Het is zeer wezenlijk dat er hier een evenwicht is zodat we ook maatschappelijk scherp zijn, ook vandaag: want steeds zien we alles vanuit de spiegel: wat doen we vandaag inzake vluchtelingen, corona, andere zaken. Hebben we de moed om in te gaan tegen het kwaad in het klein? Zouden wij weigeren lid van de Cultuurkamer te worden of weigeren een niet-Jood verklaring te tekenen en dan de baan verliezen of geen boek meer mogen schrijven? Weinreb sprak in een boek dat de oorlog niet de grote uitzondering is maar de uitvergroting van het alledaagse!

Tot zover de kern van het gesprek, nu een stukje uit *De gedenkboek*, over de Kerk.

Paus Pius XI sloot concordaten met Letland, Roemenië, Italië en andere landen om daardoor de positie van de kerk van Rome te verstevigen. In 1933 sloot hij een concordaat met Hitler. Hierdoor maakte hij de Duitse katholieken vleugellam. Ze moesten (evenals de protestanten) lid worden van de beweging der Deutsche Christen. Meer dan 90 procent van de Duitse gelovigen heeft dat gedaan. Tegelijk verzette Pius XI zich fel tegen de vervolging van katholieken in Duitsland, getuige zijn in 1937 uitgevaardigde encycliek *Mit brennender Sorge*:

Wanneer de door Ons met een zuivere bedoeling in de Duitse aarde geplante vredesboom niet de vruchten heeft voortgebracht, waarnaar Wij in het belang van Uw volk vurig hebben verlangd, dan zal niemand in de wijde wereld, die ogen heeft om te zien en oren om te horen, thans nog kunnen zeggen, dat de schuld daarvan ligt bij de Kerk en Haar Opperhoofd. De ervaring der afgelopen jaren doet duidelijk zien wie de verantwoordelijkheid draagt. Daardoor worden machinaties onthuld, die van het begin af aan geen ander doel kenden dan de vernietigingsstrijd. In de voren, waarin Wij getracht hebben het zaad van de ware vrede te zaaien, strooiden anderen – evenals de inimicus homo [de vijand, EM] uit de H. Schrift (Mt. 13: 25) – het onkruidzaad van wantrouwen, tweedracht, haat, laster, van heimelijke en openlijke, uit duizend bronnen gevoede en met alle middelen werkende principiële vijandschap tegen Christus en Zijn Kerk. Hen en slechts hen alleen, evenals hun heimelijke en openlijke trawanten, treft de verantwoordelijkheid, dat aan Duitslands horizon in plaats van de regenboog des vredes, de onweerswolk van een vernietigende godsdienststrijd zichtbaar is.⁵²

⁵² Paus Pius XI, *Mit brennender Sorge*, 10 maart 1937, hoofdstuk 1, paragraaf 5, vertaling te raadplegen op: <https://www.rkdocumenten.nl/rkdocs/index.php?mi=600&doc=132&id=1838>.

Tevens verzette de paus zich tegen het fascistische Italië dat de positie van de kerk bedreigde. Daarnaast was hij fel gekant tegen het communisme met zijn felle haat tegen de kerk.

Paus Pius XII kende de Duitse situatie goed en had reeds ver voor de oorlog vele toespraken gehouden waarin hij Hitler bekritiseerde. Hij heeft enkele pogingen gewaagd om in 1939 tot een algemene vrede te komen. Toen de Tweede Wereldoorlog was uitgebroken, vaardigde hij op 20 oktober 1939 de encycliek *Summi Pontificatus (Over het hoogste pontificaat)* uit, waarin hij zich verzette tegen racisme en totalitair denken en de Duitse inval in Polen veroordeelde.

De speelruimte van de paus was echter beperkt. Mussolini was Duitslands bondgenoot, zodat een al te kritische houding jegens Duitsland gevaarlijk kon zijn voor de Italiaanse katholieken. De geallieerden stonden over het algemeen argwanend tegenover de paus die in hun ogen veel te voorzichtig was en zich te gemakkelijk onderwierp aan de asmogendheden. Hitler had een enorme haat tegen de paus en wilde hem het liefst arresteren of ontvoeren. De redenen hiervoor waren dat Pius XII zich verschillende malen verzette tegen de vernietiging van de Joden. In de Kersttoespraak van 1942 bekritiseerde hij in voorzichtige maar duidelijke termen Hitlers haat tegen de Joden. Zijn kritiek kwam hem op felle afwijzingen van Duitse zijde te staan. Achter de schermen heeft hij vele tot het christendom bekeerde Joden visa gegeven, waardoor zij naar Brazilië konden vluchten. Kardinaal De Jong probeerde binnen de Nederlandse kerkprovincie in dezelfde geest te handelen.

Titus Brandsma, Edith Stein en vele andere katholieken hebben moedig verzet geboden tegen Hitlers dictatuur. Tegelijk waren er ook vele katholieken die, uit vrees voor het communisme, sympathieën koesterden voor het nazisme. Er is nog steeds een felle discussie gaande over de houding van paus Pius XII ten aanzien van het nazisme en de Jodenvervolging. Ik ben geneigd om in dezen de positieve visie van Hans Jansen ten aanzien van paus Pius XII bij te vallen.⁵³

Binnen de protestantse kerken bloeide de moderniteit voort. Rudolf Bultmann (1884-1976) schreef in 1921 zijn *Die Geschichte der synoptischen Tradition*, waarin hij de synoptische evangeliën historisch-kritisch onderzocht en tot de conclusie kwam dat er een wezenlijk verschil was tussen de historische Jezus en de verkondiging van Jezus. In wezen werd de historische dimensie hiermee tussen haken geplaatst. In zijn latere boek *Neues Testament und Mythologie* (1941) probeerde hij de in zijn ogen mythologische taal van het Nieuwe Testament te ontmythologiseren, zodat achter de historische en mythische dimensie de betekenis van Jezus' verkondiging (het *kerygma*) voor de hoorders van vandaag zichtbaar zou worden. Aldus groeide er bij Bultmann een vrijwel volstrekte boedelscheiding tussen geschiedenis en kerygma.

Karl Barth (1886-1968) verzette zich fel tegen de liberale theologie van zijn dagen. Tegenover de eindeloze discussie over de historische Jezus plaatste hij Christus als een eschatologische realiteit in het heden. Gods genade slaat in Christus als de bliksem in deze wereld naar binnen. Alle natuurlijke theologie en elk historiserend spreken van de mens verdampt voor deze inslaande werkelijkheid Gods. In de tweede druk van zijn boek *Römerbrief* (1922) kreeg deze ommekeer in het denken van Barth gestalte.

Mede door zijn verzet tegen de natuurlijke theologie kon Barth zich losmaken van Duitse liberale theologen zoals G. Kittel, P. Althaus en E. Hirsch die zich in slaap lieten sussen door Hitler of hem zelfs steunden. Overigens namen andere liberale theologen en ook Bultmann wel stelling tegen Hitler.⁵⁴

In het spoor van Barth is een barthiaanse theologie ontstaan (zo te onzent bij K.H. Miskotte en O. Noordmans), die kritisch stond tegenover het nazisme en zijn heidense karakter onderkende. Tegelijk voltrok zich hier theologisch een breuk met de klassieke theologie, die steeds de verbinding van natuur en genade heeft gezocht. Er is ook goede natuurlijke theologie, die de natuur verstaat als een sprake Gods en die niet in nationalisme eindigt.

Toen Hitler aan de macht kwam, stonden de Duitse protestanten voor de zeer moeilijke vraag hoe zich te verhouden tot hun wettige Führer. Meer dan 90 procent van de Duitse lutheranen werd sinds

⁵³ Zie voor de verschillende visies op Pius XII: John Cornwell, *Hitler's Pope. The secret history of Pius XII*, New York 1999; Hans Jansen, *Pius XII. Chronologie van een onophoudelijk protest*, Kampen 2003.

⁵⁴ Gebaseerd op: Robert P. Ericksen, *Theologen onder Hitler. Gerhard Kittel, Paul Althaus, Emmanuel Hirsch*, Franeker 1987.

1933 lid van Hitlers organisatie Deutsche Christen en zweeg. Veel christenen waren, zeker in de begintijd, loyaal aan Hitler. Ook zij voelden zich vernederd door Versailles en hoopten op een herstel van Duitsland. Om die reden had de vrome lutheraan Hans-Bernd von Haeften, die een hoge functie bij Buitenlandse Zaken had en in de nabijheid van Hitler vertoefde, in 1933 de eed op de Führer gezworen. Hij en anderen kwamen in gewetensnood toen ze de ware bedoelingen van Hitler gingen doorzien.

Dietrich Bonhoeffer, Martin Niemöller en anderen hadden de grootste moeite om onder de theologen een verzetshouding te kweken. Minder dan 10 procent sloot zich aan bij de Bekennende Kirche, de christelijke verzetsbeweging die in 1933 werd opgericht.

Karl Barth en anderen stelden de *Barmer Thesen* op, die in 1934 werden aanvaard binnen de Bekennende Kirche. Middels deze belijdenis sprak men zich in voorzichtige termen uit tegen de staatsideologie:

Jezus zei: 'Ik ben de weg, de waarheid en het leven. Niemand kan bij de Vader komen dan door Mij.' (Joh. 14:6) 'Waarachtig, Ik verzeker u: wie de schaapskooi niet binnengaat door de deur, maar ergens anders naar binnen klimt, is een dief of een rover.' (...) 'Ik ben de deur: wanneer iemand door Mij binnenkomt zal hij gered worden.' (...) (Joh. 10:1 en Joh. 10:9a). Jezus Christus, zoals over Hem in de Heilige Schrift wordt getuigd, is het ene Woord van God waarnaar wij moeten luisteren, en dat wij in leven en sterven moeten vertrouwen en gehoorzamen.

Wij verwerpen de valse leer volgens welke de kerk buiten en naast dit ene Woord van God andere gebeurtenissen, machten, gestalten en waarheden als Gods openbaring mag en moet aanvaarden.⁵⁵

Daarnaast richtten sommige protestanten en katholieken in het diepste geheim de Kreisauer Kreis op. Binnen de Kreisauer Kreis werd op hoog niveau overlegd over de oorlogssituatie. Men stond in nauw contact met de geallieerden en met de militaire kring rond Claus Schenk von Stauffenberg. In het diepste geheim werd de aanslag op Hitler voorbereid, die op 20 juli 1944 zou worden uitgevoerd in de Wolfsschanze in Oost-Pruisen. De aanslag mislukte, doordat Hitler op het laatste moment in een houten ruimte ging vergaderen, de bom nauwelijks slagkracht had en een dikke tafel Hitler beschermde tegen de klap.

Alle betrokkenen werden opgepakt en na een gruwelijk verhoor en een schertsproces geëxecuteerd. Ook Hans-Bernd von Haeften hoorde daarbij. Toen de president van het *Volksgerichtshof* te Berlijn, Freisler, hem verweet zijn plicht te hebben verzaakt, zei hij:

Naar de opvatting die ik van de wereldhistorische rol van de Führer heb, is hij een groot voltrekker van het kwaad.⁵⁶

Naar mijn overtuiging werd door deze woorden de duisternis van Hitler en het nazisme aan het licht gebracht. De vrouw van Hans-Bernd, Barbara von Haeften, zei vele jaren later:

Hitler als de antichrist, dat was onze overtuiging geworden. En ik ben blij dat mijn man dat nog heeft kunnen zeggen.⁵⁷

Omdat Hitler de wettige leider van het Duitse volk was, was het voor de Duitse protestanten zeer moeilijk om Hitler te doorzien. Ook buiten Duitsland zagen vele protestanten Hitler als een dam tegen het communisme. Tegelijkertijd waren er reeds in 1933 profetische gestalten die waarschuwden tegen het nazisme. Te denken valt aan de theoloog K.H. Miskotte die in zijn boek *Edda en Thora* waarschuwde voor het nieuwe heidendom; de historicus Johan Huizinga die een Duits lid van een delegatie de toegang tot de universiteit ontzegde vanwege diens antisemitische

⁵⁵ *De Barmer Thesen*, 1934, these 1. Deze vertaling is te vinden op: https://nl.wikipedia.org/wiki/Theologische_verklaring_van_Barmen.

⁵⁶ Geciteerd in Spruyt en Van Beijnum, *De onbekende Hitler*, 23.

⁵⁷ Spruyt en Van Beijnum, *De onbekende Hitler*, 36.

opvattingen en de Amsterdamse dominee Jan Koopmans die in zijn brochure *Bijna te laat* waarschuwde voor Hitlers antisemitisme.⁵⁸

Naarmate Hitlers bedoelingen duidelijker werden, gingen meer protestanten Hitler zien als een antichristelijke macht. Floris Bakels schreef naar aanleiding van zijn kampervaringen in *Nacht und Nebel* over de diabolische duisternis die in de kampen heerste én over het licht Gods:

*Er is echter nog een volkomen andere reden waarom een KZ niet te beschrijven is. Hiervóór heb ik de nadruk gelegd op de alomtegenwoordige satanische macht: de hel van het KZ. Maar er was, juist daardoor, ook een hemel in het KZ. Zoals het licht van de vuurtoren bij zonnig weer op zee slechts als een vonkje is te zien, maar 's nachts verblindende bundels uitstraalt, tientallen mijlen ver zichtbaar, zo was ook de Almachtige, in het gewone leven een vonk, in het KZ op fenomenale wijze tegenwoordig – en dat is de eigenlijke boodschap die ik te brengen heb.*⁵⁹

In deze woorden ligt het paradoxale geheim van de geschiedenis (van de Tweede Wereldoorlog) besloten. De duisternis gaat tot zijn maximale grens, zodat er geen licht meer lijkt te schijnen, maar toch schijnt het licht van de Morgenster, dat uiteindelijk overwint.⁶⁰

Ik denk dat de kerk de grote vragen, waarvoor de Eerste en de Tweede Wereldoorlog ons stellen, op ware diepte hebben gepeild. Het gaat hier om een oorlog achter de oorlog: de strijd tussen het licht Gods en de duisternis van deze wereld.

Tot zover het verhaal van de Kerk in algemene zin. We besluiten met één persoon uit die kerkelijke wereld:

b. Jochen Klepper (1903 – 1942)

⁵⁸ Zie over Huizinga: Ewald Mackay, 'Johan Huizinga: christianus infirmissimus?', in: *Gedenksteden in de Jordaan. Opstellen over geschiedenis, traditie en cultuur*, Heerenveen 2000, 112-125.

⁵⁹ Floris Bakels, *Nacht und Nebel. Mijn verhaal uit Duitse gevangenissen en concentratiekampen*, z.p. 1977, 61.

⁶⁰ In algemene zin gebaseerd op: De Jong, *Handboek der kerkgeschiedenis*, Deel IV, 227-231; Spruyt en Van Beijnum, *De onbekende Hitler*; Ger van Roon, *Neuordnung im Widerstand. Der Kreisauer Kreis innerhalb der deutschen Widerstandsbewegung*, Oldenbourg/München 1967. Zie over het studentenverzet: Inge Scholl, *De witte roos. Het verzet van Duitse studenten tegen Hitler*, Baarn 1984 (1982). Zie over de kerken in Nederland en hun houding tegenover het nationaalsocialisme: T.W. van Bennekom, *De wachters op de muren. De opkomst van het nationaal-socialisme en de gereformeerde gezindte 1931-1940*, Leiden 1990; E.G. Bosma, *Oude waarheid en nieuwe orde. Bevindelijk gereformeerden en het nationaalsocialisme 1920-1950*, Apeldoorn 2015; Henk Tijssen, *De dominee van de NSB. Boissevain en zijn gang van de Nederlandse Hervormde Kerk naar het Nationaal Socialisme*, Kampen 2009.

Op 22 maart 1903 werd Jochen Klepper geboren te Benthien an der Oder in Silezië. Hij is zoon van een predikant uit de Evangelische Kirche = lutheraans. Hij had twee zussen en twee broers. Hij studeerde vanaf 1922 theologie. In 1925 kwam het bij hem tot een innerlijke crisis waardoor hij de studie stopte. Hij besloot om schrijver te worden en na de crisis is dat ook gebeurd. Hij schreef voor de radio hoorspelen, iets wat nu geheel uit de mode is maar tot in mijn jeugd heel vaak werd uitgezonden!

Hij ontmoette Johanna Stein, een Jodin, en er bloeide een liefde op tussen die twee. Ze trouwden en vestigden zich in Berlijn. Zij was in die tijd nog joods van geloofsopvatting. Nadien zou zij door vele gesprekken met Jochen en anderen tot het christelijk geloof overgaan.

Jochen begon romans te schrijven en verschillende romans zijn ook gepubliceerd, zo *Der Vater* (1937) en *Das ewige Haus* dat over Luther en Catharina von Bora gaat.

Hij begon ook kerkliederen te schrijven voor de Evangelische Kirche. Deze liederen zijn ook daadwerkelijk gebruikt en staan ook nog steeds in het *Evangelisches Gesangbuch* en ook staan er verschillende in het *Lieboek voor de kerken* in ons land.

Maar toen werd het oorlog. Omdat Johanna een Jodin was was er een groot gevaar en ontstond er grote en voortdurende angst. Ze hebben geprobeerd om, vanwege het feit dat zij christelijk was geworden, een uitzonderingsbewijs te krijgen, de vraag was direct gericht aan Eichmann zelf, de man van de uitvoering van de vernietiging der Joden. Maar zijn antwoord aan het einde van 1942 was nee.

Daarna konden ze niet verder. Liever dan op gruwelijke en vernederende manier uit het huis te worden geslagen en apart van elkaar in veewagens naar Auschwitz te worden vervoerd kozen ze ervoor om zelf een einde aan hun leven te maken. Op 10 december 1942 hebben ze de gaskraan aangezet en zijn ze gestorven. Een vriendin wilde kort erna het huis in gaan en zag een briefje aan de deur hangen: 'Vorsicht. Gaz!'

Ze lieten een briefje achter dat bewaard is gebleven. Dit is nu opgenomen in het mooie en aangrijpende boek *Onder de schaduw van Uw vleugels*, waar ook *Het licht breekt door de wolken* bij hoort, waarin de liederen van Klepper staan. Ik besluit met dit briefje:

'10 december 1942, donderdag

's Middags de bespreking bij de Sicherheitsdienst.

Wij sterven nu – ach, ook dat hebben we bij God neergelegd.

Wij gaan vannacht samen de dood in. Boven ons staat in de laatste uren het beeld van de zegenende Christus, Die voor ons strijdt.

In Diens aanblik eindigt ons leven'.

(blz. 336)

Wie zouden wij zijn om hier wat van te zeggen? De kerk heeft maar al te vaak zelfmoordenaars geoordeeld. Maar dat mag niet en nooit. Het leven is zo gebroken dat dit gebeurt, ook bij kinderen Gods. Ik ben ervan overtuigd dat die twee bij God zijn nu in Zijn eeuwig paradijs. Terecht merkt één van ons op dat juist de oudvaders hier heel mild zijn. Zij zeggen vaak dat we hier niet over mogen oordelen en het in Gods handen moeten leggen!

Sluiting

We besluiten met gebed en zwaaien elkaar via de camera uit!

De tweede middag: 7 april 2021 A.D. : de wereld na WOII: Plaatsbepaling na Auschwitz: Kerk en Israël

Opening

We ontmoeten elkaar voor de tweede keer online! Uit alle hoeken van het land stromen we weer binnen! En zelfs gaat onze Inklingskring internationaal want Jenny de Jong die in Senegal woont en werkt doet mee, via Amanda heeft ze de weg naar onze kring weten te vinden! Ik vind het ongelooflijk dat dit allemaal kan, de hele wereld in mijn zolderkamertje. Lewis zou dat wel mooi gevonden hebben denk ik!

Er is weer veel gebeurd. Het zusje van Derrick Vorstelman is gestorven. Meerderen van ons zijn nog in rouw of hebben zorgen rond ziekte van geliefden. Er zijn ook vreugdevolle dingen gelukkig! Allen snakken we naar het einde van corona.

We openen met Kolossenzen 1: 13 – 23. Het is Pasen geweest en dit gedeelte gaat over de opstanding van Christus. Hier gaat het over de betekenis van de opstanding in ons persoonlijke leven én over het grotere perspectief: de opstandig strekt zich uit tot de nieuwe schepping als geheel en heeft daarmee een kosmische dimensie ook!

We vervolgen de opening met een gedicht van Ida Gerhardt. Hierin is het kleine, persoonlijke aspect van de opstanding zichtbaar in het leven van de dichteres middels een ontmoeting met een kind:

PASEN

*Een diep verdriet dat ons is aangedaan
kan soms, na bittere tranen, onverwacht
gelenigd zijn. Ik kwam langs Zalk gegaan
op Paasmorgen, zéér vroeg nog op den dag.
Waar onderdijks een stukje moestuin lag
met boerse rijtjes primula verfraaid,
zag ik, zondags getooid, een kindje staan.
Het wees en wees en keek mij stralend aan.
De maartse regen had het 's nachts gedaan:
daar stond zijn doopnaam, in sterkers gezaaid.*

(Ida Gerhardt, *Vijf vuurstenen*, in: *Verzamelde gedichten*, II, 494)

Inleiding

We zijn gekomen tot en met de Tweede Wereldoorlog. We gaan vandaag en de volgende keer verder met de verwerking van deze oorlog en met name van de holocaust: de diepste duisternis der geschiedenis tot heden. We werden met al ons geloof in vooruitgang, rede en wetenschap geconfronteerd met de duisternis. Hoe kon dat? Wat is daarvan de betekenis? Is er een betekenis? Over deze vragen denken we na. Deze middag richten we ons op een aantal Joodse en christelijke antwoorden. De slotmiddag van dit jaar hopen we dan ons te richten op enkele moderne en postmoderne antwoorden.

Voor vanmiddag heeft wat we doen de structuur van een drieluik of triptiek:

Luik I. Eigen beelden

Luik II. De Joodse verwerking van de holocaust / WOII

Luik III. De christelijke verwerking van de holocaust /WOII

Luik I

We spreken met elkaar over wat voor ons de betekenis is van de holocaust /WOII. De antwoorden zijn heel divers en laten wat mij betreft een grote gelaagdheid zien.

Zelfs vanuit de nazi's zelf kan deze vraag van vanmiddag gesteld worden: voor hen was de betekenis de realisering van hun bloed- en ras-ideologie en dat dit niet gelukt is zal voor hen een raadsel zijn en er leven nog altijd neonazistische clubjes waar men hoopt dat dit ooit alsnog werkelijkheid wordt.

In de beginjaren was men vooral bezig met wederopbouw in materiële zin en kwam men aan de hoge vraag van vanmiddag amper toe. Vooral in de latere decennia is deze vraag gaan leven in boeken, films en dergelijke.

Iets van de duisternis van 'de oorlog achter de oorlog' wordt ingebracht, we hadden het er de vorige keer al over. De macht van het kwaad, de satan en de gevallen engelen, is zeer groot en zichtbaar hier.

Maar hoe verhoudt God Zich daar dan toe? Uiteindelijk gebeurt het onder Zijn toelating zoals bij Job. Maar vaak is de vraag opgeworpen in allerlei boeken e.d. dat als iemand niet zelf iets doet maar wel een kwaad, bijvoorbeeld dat iemand wordt gemolesteerd en jij ziet dit maar doet niets, hij of zij toch ergens medeverantwoordelijk is. Dit is een moeilijke zaak. God is goed en in Hem is geen onrecht. Maar God geeft ook een ruimte der vrijheid omdat we anders marionetten zijn. Het kwaad van Auschwitz is het ultieme negatieve antwoord dat binnen deze ruimte mogelijk is.

In onze kerkelijke kringen is ook wel gesproken in termen van oordeel. Het betreft dan zowel een oordeel over de moderne Europese cultuur als een oordeel over Israël. Met name dit laatste is zeer gevoelig en heeft sterk verzet opgeroepen. Mogen wij in deze termen spreken. Ieder van ons voelt dat dit hele grote zaken zijn. De profeten spreken duidelijk over de ballingschap als een gevolg van oordeel over het ongeloof van Israël. Maar mogen wij dat veralgemeniseren tot de na-bijbelse tijd. Israël is en blijft Gods volk en het is niet aan ons om voor hier te spreken, dat weet alleen God. En als juist zoals we zeiden hier het kwaad der duisternis zich manifesteert in het willen treffen en doden van Israël - Gods oogappel – dan past nog des te grotere voorzichtigheid.

Opmerkelijk is dat onder sommige Joden zelf er soms ook een positieve wending is gegeven. Anne – Margriet memoreert dat in de boeken van Bodi Thoene, (zie: <https://bookfish.nl/serie/het-verbond-met-sion-bodie-thoene/>) naar voren komt hoe voor sommigen juist het licht van chanoeka helderder scheen en sterker werd ervaren dan in tijden van vrede.

Ook moeten we altijd ook de lichtzijde in het oog houden: er was heel veel duisternis maar er was ook veel licht Gods dat heen wijst naar en doet verwonderen over Zijn goedheid.

Luik II. Joodse verwerking

Er is zeer veel gezegd, geschreven, verfilmd en verklankt in dezen. We lichten twee zeer verschillende verwerkingen eruit om zo de hoestenen van het gehele gebied te verkennen.

1. Elie Wiesel

Elie Wiesel (1928 – 2016) is afkomstig uit Hongarije en werd in de oolrog gedeporteerd naar Auschwitz. Hij verloor hier zijn vader, moeder en zus. Hij overleefde en ging naar Frankrijk en de VS na de oorlog. Hij werd bekend als schrijver en Nobelprijswinnaar.

Hij schreef het aangrijpende boek *De nacht* (1986), waarin we lezen op p. 66:

‘Langer dan een half uur bleef hij hangen tussen leven en dood, stervend onder onze ogen. En wij moesten hem recht in zijn gezicht kijken. Toen ik langs hem ging leefde hij nog. Zijn tong was nog rood, zijn ogen nog niet gebroken.

Achter mij hoorde ik een man vragen:

‘Waar is God toch?’

En binnen in mij hoorde ik een stem die antwoordde:

‘Waar is Hij? Hier – Hij is hier opgehangen – aan deze galg ...’.

God Zelf sterft hier. Hiermee drukt Wiesel uit dat God als het ware dood is en niet meer spreekt en geen antwoord meer kan zijn op deze ultieme duisternis. Er is alleen maar het kwaad en het lijden en verder niets. Wiesel is altijd blijven worstelen met dit alles. Er is eigenlijk alleen het antwoord van het antwoordloze.

Velen hebben het geloof door de oorlog verloren. Dat is een aangrijpende zaak.

2. Emil Fackenheim

Emil Fackenheim (1916 – 2003) is geboren in Duitsland in een Joods gezin. In 1938 werd hij na de Kristallnacht van 9 november naar kamp Sachsenhausen gedeporteerd. Hij wist te ontsnappen en vluchtte via allerlei routes naar Engeland. Hier zag men hem als een mogelijke spion en werd hij geïnterneerd; later werd hij naar Canada gebracht en ook daar in een kamp gevangen gezet. Welk een ironie der geschiedenis: in Duitsland zag men hem als een Jood en in Engeland en Canada zag men hem als een Duitser.

Hij schreef na de oorlog zijn indrukwekkende boek *God’s Presence in History* (1970). Hierin geeft hij een ander antwoord dan Wiesel:

‘We are, first, commanded to survive as Jews, lest the Jewish people perish. We are commanded, secondly, to remember in our very guts and bones the martyrs of the Holocaust, lest their memory

perish. We are forbidden, thirdly, to deny or despair of God, however much we may have to contend with him or with belief in him, lest Judaism perish. We are forbidden, finally, to despair of the world as the place which is to become the kingdom of God, lest we help make it a meaningless place in which God is dead or irrelevant and everything is permitted. To abandon any of these imperatives, in response to Hitler's victory at Auschwitz, would be to hand him yet other, posthumous victories'.

De kern van dit antwoord is driedelig:

- i) God was tijdelijk verdonkerd in de kampen maar verborgen aanwezig (dit sluit aan bij het beeld van de morgenster in het boek Esther waar God Zelf niet genoemd wordt maar wel de morgenster schijnt als teken van het eerste nieuwe licht Gods);
- ii) Dwars door de duisternis van WOII heen kwam na de oorlog de weg open naar de oprichting van de staat Israël. Ik noem dit een 'concessieve causaliteit', oftewel een niet bedoelde maar wel meekomende oorzaak. Een voorbeeld hiervan is keizer Augustus: hij wilde vanuit machtswaan een volkstelling maar deze telling was tegelijk of bijkomend de oorzaak van de reis van Jozef en Maria en het kindeke Christus naar Bethlehem zodat de profetie werd vervuld.
- iii) Israël is of moet zijn: teken der gerechtigheid voor de volken. Het gaat om gerechtigheid ten diepste. Nu is er natuurlijk veel te doen om de staat Israël maar dat weet Fackenheim ook wel; toch ziet hij Israël in dit licht: zij moet juist vanwege wat ze meemaakte een spiegel der gerechtigheid zijn.

We staan kort even stil bij de oprichting van de staat Israël. Hierover waren zeker niet alle Joden het eens. In Chaim Potok, *The Chosen* (1967) kun je dit goed zien. Juist de chassidische, orthodoxe Joden waren tegen de oprichting van de staat omdat je hiermee vooruit liep op de komst van de Messias. Daar moest je op wachten en dan zou de verlossing van Israël een feit zijn. Juist veel liberale en ook wel seculiere Joden waren voor de oprichting van de staat en de staat is ook strikt genomen een seculiere staat. Maar misschien, zo spreken we hierover, kun je het zien als een opmaat tot de uiteindelijke verlossing in de toekomst: de eschatologie. We geloven dat Romeinen 9 tot 11 werkelijkheid zullen worden, wellicht mogen we dat nog meemaken!

Hoe dan ook, in 1948 was de staat Israël een feit onder Golda Meir. Nooit zal ik vergeten hoe in mijn eerste werk aan de VU we een congres organiseerden over Israël en de Palestijnen in het Vredespaleis te Den Haag, en we daar Abba Eban hadden als spreker, de minister van buitenlandse zaken van het eerste uur. Hij sprak profetische taal: 'behind the horizon of history shines a brighter and a fuller light' (zie Ewald Mackay en Melvin Hunkar, *Models of Cohabitation. The Israeli-Palestinian Problem in European Perspective*).

Luik III. Christelijke verwerking

Hier kiezen we vier antwoorden als hoekstenen van een veel groter gebied:

1. Dorothee Sölle

Dorothee Sölle (1929 – 2003) is een Duitse theologe die grote invloed heeft gehad en nog wel heeft. Zij zag God niet langer als de Almachtige. Ze laat hiermee de klassieke deugd van Gods almacht los. God is veelmeer de lijdende God. Hij is onmachtig, lijdend, medelijdend. Sölle schreef onder meer het boek *Lijden* (Leiden (1973)).

In een breder kader ontstond de God-is-dood-theologie. Hierin is God soms letterlijk dood maar vaak ook is het meer het klassieke Godsbeeld dat ten grave wordt gedragen. God is de lijdende Knecht die mee lijdt met de zwakken en verschoppelingen der aarde. Er ligt hier zeker een lijn naar de Bevrijdingstheologie die in Latijns-Amerika en Afrika opgeld deed en nog steeds invloedrijk is.

2. Floris Bakels

Floris Bakels (1915 – 2000) was een Nederlandse verzetsman die opgepakt werd en in meerdere kampen zat. Hij hield vast aan het klassieke beeld van Gods almacht en voorzienigheid. Juist in de kampen heeft hij die sterker dan ooit ervaren. Ik geef hier een citaat dat voor mijzelf in de tijd dat ik een hernia had veel betekend heeft:

'Er is echter nog een volkomen andere reden waarom een Konzentrationslager niet te beschrijven is. Hiervóór heb ik de nadruk gelegd op de alomtegenwoordige satanische macht: de hel van het KZ. Maar er was, juist daardoor, ook een hemel in het KZ. Zoals het licht van de vuurtoren bij zonnig weer op zee slechts als een vonkje is te zien maar 's nachts verblindende bundels uitstraalt, tientallen mijlen ver zichtbaar, zo was ook de Almachtige, in het gewone leven een vonk, in het KZ op fenomenale wijze tegenwoordig – en dat is de eigenlijke boodschap die ik te brengen heb' (p.61).

3. de gereformeerde traditie

Hier was en is een stevige discussie. Er waren en zijn stemmen dat WOII een oordeel Gods is over het 'Zijn bloed kome over ons en onze kinderen'. Tegelijk moeten we hier genuanceerd kijken. Vorige ker zagen we al dat Ds. Kersten in zijn visie is gaan bewegen. Door problemen met de microfoon kon Martin van Manen helaas niets zeggen in onze ontmoeting maar hij mailde me nadien nog dat dit denken veel breder werd gedragen dan alleen door Ds Kersten en dat ook Prof. Wisse en vele anderen zo dachten en dat er ook bekeerde Joden zoals Salomon Duytsch waren die – in algemene zin – spraken over Gods oordelen over Zijn volk.

Zeker in de laatste decennia is hier een brede, genuanceerde discussie over ontstaan. Velen staan pal achter de staat Israël en ook is er een andere Israëltheologie gekomen waarin in meerdere of mindere mate de vervangingstheologie (De Kerk is in plaats van Israël gekomen) is verdwenen.

4. Hans Jansen

Hans Jansen heeft met zijn boek *Christelijke theologie na Auschwitz* (1982) op mij een hele grote invloed gehad. Dit boek heeft mijn beeld veranderd. Niet dat ik het in alles met hem eens ben. Hij gaat me veel te ongenueerd te werk vaak en ook slaat hij door waar hij niet alleen over Luther en dergelijke spreekt maar ook het Johannesevangelie antisemitisch noemt. Maar hij en anderen hebben wel ervoor gezorgd dat de Kerk in den brede anders over Israël is gaan denken. De vervangingstheologie is verdwenen.

Vaak gaat men zover dat er een twee wegen theologie voor in de plaats komt: er is de weg van Israël, dat genoeg heeft aan de Thora, en er is de weg der heidenen, voor wie Christus is gekomen. Maar ook hier zijn weer vele visies en schakeringen te zien. Er is het OJEC: Overleggaan Joden en

Christenen waarin veel ontmoeting en gesprek is. Hoe dan ook is er een andere wind gaan waaien en is men niet over maar met elkaar gaan spreken.

Tenslotte

Hoe moeilijk is dit alles. Wie zal het antwoord hebben. We voelen allen de grootheid van deze vragen. We moeten de hand op de mond leggen en tegelijk mogen we ook spreken want mensen zijn betekenisgevers, we zoeken naar de betekenis en zin der dingen en zo zijn we ook geschapen! We stuiten hier op grote geheimenissen. Israël is Gods volk en de staat is zeker te zien als iets waar Gods hand in is. Tegelijk hoeven we niet alles goed te praten wat daar gebeurt.

Het is zaak dat we onze Israëls theologie herijken. Israël is de stam en wij zijn de loten. Dat is de kern. Daarnaast hopen we op dingen die nog gaan gebeuren. Ik denk dat we allen wel het gevoel delen dat als Christus Gods Zoon is en deel is van de Triniteit, dat Hij er ook voor Israël is. In het NT gaat het heil eerst naar Israël en pas dan naar de heidenen maar niet alleen naar de heidenen! De vijgeboom bloeit en zal bloeien!

We besluiten met gebed en groeten elkaar. Tot de volgende keer zo hopen wij!

De derde middag: 26 mei 2021 A.D. : de wereld na WOII: Plaatsbepaling na Auschwitz: moderniteit en postmoderniteit

Opening

We ontmoeten elkaar voor de derde keer online. Er is in de tussenliggende tijd veel gebeurd. Ik heb op 22 april een insult gehad. Wij thuis maar ook jullie zijn daar allen zeer van geschrokken. Ik dank jullie nogmaals voor jullie hartverwarmende meeleven middels kaartjes, mails, geschenken en de prachtige mand namens alle Inklings!. Ik ervaar een muur van gebed en meeleven rondom mij en dat doet me enorm goed!

Nu gaan we dit veelbewogen jaar afsluiten.

We gaan eerst openen. We lezen Matth. 24: 29 – 35 over de laatste fase van de geschiedenis. Daarna lezen we iets uit de traditie van de Kerk: dit keer het gedicht 'Ichthus' van Ida Gerhardt, uit *Het levend monogram*, p. 52:

ICHTHUS

*De vis, getrokken door mijn hand
en èven vrij nog van de golven
zal straks gewist zijn van het strand
en door de grote vloed bedolven.
Maar in het water dat hem nam
zwemt levende het Monogram.
Geheime trek van tij en maan:
Hij zal op alle kusten staan.*

Inleiding

We gaan verder met de tijd na de Tweede Wereldoorlog. De hoofdlijn die we de vorige keer hebben getrokken was die van de verwerking van WOII. Toen hebben we gekeken naar de verwerking door de kerken en door de Joden van WOII en met name de holocaust. Nu kijken we 1) naar onze eigen beelden bij de periode 1945 – heden, 2) de moderniteit en 3) de postmoderniteit en hun antwoorden op de vraag naar de verwerking van WOII en naar wat na moderniteit en postmoderniteit nog zal komen.

We besluiten het geheel met een korte blik op het Grote Huis: we zijn in 2010 de Lewiskring begonnen en hebben tot 2014 ons met Lewis beziggehouden, daarna zijn we van 2014 tot heden verder gegaan met het Grote Huis en hebben daar zeven jaar vertoefd bij de traditie van de Kerk. Dat stuk reis ronden we af. Volgend jaar gaan we naar we hopen verder. Het is nog open hoe we dat gaan doen. Ideeën zijn welkom!

1. Eigen verkenning

Welke gebeurtenissen uit de periode 1945 – heden moeten op de gedenkbank worden geschreven? Het is onze eigen tijd dus we hebben zelf ook dingen meegemaakt in deze tijd! Het is lastig om zo kort erop te zitten en om dan de belangrijke dingen te zien. Tegelijk is het ook weer niet lastig omdat we de eigen tijd van binnen uit kennen, waar bv. de vroege Kerk weer veel verder weg ligt.

De beelden die in het gesprek genoemd worden zijn: een veelheid van elkaar tegensprekende denkbeelden, gedachten, er is geen eenheid meer, er is chaos, we zijn de weg kwijt, niemand weet het meer waarheen te gaan, de standpunten verhardden zich en er is geen midden meer van een echt open gesprek waarin we eerst luisteren en dan pas oordelen. Tegelijk zoeken we naar zin en betekenis omdat we met die chaos en leegte niet kunnen leven.

2. Moderniteit

De moderne mens stond voor een zeer groot probleem na WOII. Hij geloofde sinds zijn ontstaan in de zestiende eeuw in humaniteit, rede, vooruitgang en autonomie. De westerse cultuur zou een gouden dageraad tegemoet gaan. Met name de Verlichting heeft deze gedachte getoonzet. De wetenschappen de techniek zouden ons ongekende welvaart brengen. Maar nu kwam er een radicale breuk door dit alles heen lopen. Hoe kon dat?

Heel sterk was de gedachte dat dit de grote uitzondering was. Dit mocht nooit meer gebeuren. Op heel veel herdenkingen en ook de jaarlijkse dodenherdenking kom je dit denken tegen. WOII was de grote aporie van de moderniteit. Waar neem je dan jezelf wel serieus?

De Joodse geleerde Friedrich Weinreb schreef in zijn boek *Collaboratie en verzet* Deel I, po. Xi – xii, dat WOII niet de uitzondering is maar de uitvergroete vorm van de alledaagse regel. Wat hier in zeer hevige en gruwelijke vorm gebeurde is van alle tijden: de mens laat zich leiden door dictators en gaat mee uit angst of belang of gemak, slechts weinigen verzetten zich en worden slachtoffers:

'Ik geloof dat wat zich in de jaren 1940 – 1945 heeft afgespeeld, ook voor ons heden vrijwel ongewijzigd gelding heeft. De intensiteit van het beleven is wat men vreedstijd noemt minder sterk, meer gecamoufleerd, men ziet de afschuwelijke naaktheid van het roofdier in de mens minder goed en men ziet ook veel minder duidelijk het verlossende karakter van de simpele menselijke daad. Het is allemaal onder een massa schijn bedolven; het leven is in dit opzicht trager geworden, moeilijker te herkennen'.

Wat een spiegel. Is dit niet vandaag ook nog zo? We krijgen hier een mooi gesprek over en herkennen het in wezen: hoe moeilijk is het om een eigen lijn te zoeken, tegen de keer te gaan, de moed te hebben om nee te zeggen. In feite speelt zich dit in de klas af tussen leerlingen, zoals in een les ook door een kampoverlevende gezegd werd tegen de kinderen in de klas van één van ons.

Maar de moderne mens is gewoon verder gegaan.

Bob Goudswaard schreef zijn prachtige boek *Kapitalisme en vooruitgang*. Hierin analyseert hij vanuit christelijk licht de moderniteit als de tijd van het vooruitgangdenken. Dat vindt meestal een bedding in de grote 'ismen':

i. Nazisme en fascisme waren failliet al leefden ze ondergronds en tot heden voort: neonazisme!

ii. Het communisme ging nog gewoon verder. Stalin was bondgenoot tegen Hitler geweest – en wat waar is is waar, geen volk verloor zoveel als Rusland: 20 miljoen mensen stierven hier in WOII – maar nu weer de oude vijand. De nieuwe grenzen tussen oost en west werden gelegd. Jullie hebben dat als nieuwe generatie niet meer meegemaakt maar ik (en Marc als mede-senior!) nog wel. De Koude oorlog was net zo reëel als nu corona. Ieder voelde de loden dreiging ervan dat de Russen zouden komen: de vraag was niet of maar wanneer ze in je achtertuin zouden staan. In mijn schooltijd werd er fel gediscussieerd over kernwapens: was je voor of tegen? Ewaldje was toen pacifist en dat leverde felle debatten op met klasgenoten. We gingen in 1981 naar Berlijn met werkweek en een dag naar Oost-Berlijn, om nooit te vergeten. Ik moest zelfs cacao smokkelen van mijn leraar Duits, Van Aalst, later predikant in de GG geworden!

iii. Maar wij waren en zijn zelf ook deel van een totalitaire ideologie: kapitalisme. Daar legt Goudswaard mijns inziens terecht de vinger bij. Natuurlijk is hier wel democratie en humaniteit maar in wezen is het vervolgens ook totalitair: geld is onze godheid waar alles aan ondergeschikt is. De armoede van de wereld houden we met dit systeem in stand. Denk aan hoe nu vaccins verspreid worden: wij hebben ze maar tal van Afrikaanse landen krijgen ze niet. En kapitalisme is de enige dictator die je niet ziet en die va harte gediend wordt. Stalin zag je tenminste nog staan en alleen door grof geweld diende men hem uit angst maar de Mammon zie je niet staan en wordt alom zeer bemind.

We krijgen hier ene mooi gesprek over. We herkennen het maar vinden het erg moeilijk om uit dit kluwen los te geraken. Hoe doe je dat? Misschien door soberheid te zoeken, de tijd te sacraliseren en de stilte te zoeken, Wil Derksen is hier misschien een goed voorbeeld, hij kijkt in zijn boekje *Een levensregel voor beginners* naar de kloosters om dit te leren. We hebben vaak geen oog voor de natuur en de schepping en laten dat aan de Partij voor de dieren over. Onze traditie van de 16^e en 17^e eeuw had soberheid hoog staan. Christus keert in de stilte in en dwingt zelfs zijn disciplene: discipline is heel nuttig te midden van internet en dergelijke.

In het gesprek komt nog een vierde 'isme' naar voren: het islamisme of salafisme. Dit is enerzijds premodern in zijn overtuiging en geloof, anderzijds modern in zijn omgang met media en dergelijke. Veelzeggend dat op Nine Eleven een wolkenkrabber werd uitgekozen als doel: symbool van de moderniteit. Misschien gaat wel meer en meer de moderniteit botsen met dit salafisme in onze cultuur: een punt om zeer alert op te zijn.

We zijn grotendeels losgesneden van God. Ons wereldbeeld is dat van het naturalisme. De wetenschap dicteert ons dit wereldbeeld: we zijn allen deel van een evolutionair toevalsproces van 13,7 miljard jaar, we zijn materie en hebben geen ziel. Cultuur is een soort bovenlaagje op dit alles, een vorm van amusement. Functionalisme is een belangrijk kenmerk: de wolkenkrabber is een nieuwe uitvinding. We kunnen technisch alles – zelfs met helikopters bouwen aan hoge gebouwen – maar we bouwen de torenflat van Nationale Nederlanden in Rotterdam: ziellose leegte. Een middeleeuwer had dit alles niet maar hij bouwde een kathedraal!

Onderwijs is gericht op meten is weten, op zo hoog mogelijk scoren: de citomens. Alles moet worden afgevinkt, verantwoord, gemeten en ieder moet evenveel kansen hebben: nu weer is men bezig met een driejarige brugklas want ieder moet gelijke kansen hebben. Alles is maakbaar mits de randvoorwaarden goed zijn. En wij doen er heel hard en heel vrolijk aan mee. Waar is de moed om er tegen in te gaan? We zijn heel braaf.

We krijgen een mooi gesprek over onderwijs. Soms moet je als je niet anders kan weg gaan van je school, soms kan je binnen je school gaan staan en zeggen wat je op je hart hebt.

Ik denk dat we als Kerk veel en veel te weinig beseffen wat voor totalitaire ideologie we zijn omdat we basale vrijheden hebben die ons ruimte geven. Maar daarbinnen zijn we veel wereldser dan we denken, zonde is vooral micro-ethisch maar voor macro-ethiek hebben we weinig oog: de schepping / natuur, de armoede, de totaal over de kop geslagen veranderziekte, snelheid en andere wanen van de dag.

3. Postmoderniteit

Tegen de moderniteit is verzet gerezen dat we de postmoderniteit noemen. Als ik niet christelijk was zou ik postmodern zijn. Ik snap deze reactie heel goed.

De postmoderne mens erkent het tekort van de moderniteit. De mens is geen redelijk wezen maar een vat vol tegenstrijdigheden van rede en onrede. Hij is blijkbaar in staat tot de grootste gruwelen maar ook tot stil makend goede dingen.

Alle grote systemen en ismen zijn failliet. Ze claimen allen dat ze de waarheid hebben maar de waarheid bestaat niet.

Opvallend vaak zijn het seculiere Joden die hiervoor kiezen. Agnes Heller is een postmoderne geschiedfilosofe die in *A Philosophy of History in Fragments* zegt dat alles fragment is en dat er geen antwoorden meer zijn. Vorm je eigen arrangement. Abel Herzberg laat in *Drie rode rozen* zijn hoofdpersoon een postmoderne Job zijn die alleen maar vragen heeft en geen antwoorden. Isaac Singer zit ook sterk op die lijn: *Reddeloos verloren in Amerika* laat de Jood zien die ronddoelt en tegelijk een gebedenboek en een pak dollars op zak heeft want ten aanzien van WOII geldt: 'It could happen again'.

Heel boeiend is dat hier een nieuwe ruimte komt voor het religieuze. Maar dan in postmoderne zin, dus niet als absolute waarheid en niet als Kerk of instituut maar als zoekrichting. Het is meer een soort poëtisch religieus denken. Zelfs in de harde natuurwetenschap duikt dit op. Je hebt een natuurwetenschapper, Carroll, die kiest voor 'poëtisch naturalisme': hij sluit wel aan bij de resultaten van de wetenschap maar staat ook open voor zingeving, zij het dan dat die meer een soort kunstwerk-karakter heeft dan waarheid beoogt.

Je kan dit postmoderne positief zien in die zin dat je er bij kan aansluiten. Sommige kerken zoals in Amsterdam doen dat ook, zoals in ons gesprek naar voren komt. Ook hier ligt een schone taak voor de meer behoudende kerken. Niet om zelf postmodern te worden maar om liefdevol een brug te leggen naar Gods waarheid.

Er zijn ook kerken waar ze van binnen uit aansluiten bij de postmoderniteit. Iemand als dominee Klaas Hendrikse uit Middelburg zit op die lijn: God bestaat niet maar Hij gebeurt. Kuitert ziet God als een zoekontwerp. Carel ter Linden ziet geloof en Bijbel als zelfbedachte beelden waar we ons vervolgens aan houden, zoals we dat ook doen met bv. ons Wetboek: we schrijven het zelf maar leggen onszelf het wel op als we in de fout gaan. Het is een soort spel in wezen. Dit is zeer riskant, want waarheid verdampt dan volledig: wil God 'gebeuren' dan moet Hij wel eerst bestaan!

In ons gesprek komen we op de scholen waar dit denken soms ook sterk speelt, er is dan een immense bandbreedte en er is dan soms geen waarheid meer, ieder mag het zijne denken en zeggen. Het is lastig hoe daarin te staan. Misschien is er een midden tussen dit denken aan de ene kant en een al te hart en al te menselijk dogmatisme waar wij soms goed in zijn: dan heerst ons systeem over het Woord en meten we een ander daar hard aan af.

In de cultuur zien we een nieuwe openheid in bijvoorbeeld het minimalisme. Iemand als Olafur Arnalds schrijft in zijn lied 'Old skin': 'This world collides, it is not enough for me' en hij zoekt naar 'deze handen' die hem dragen. Men zoekt hier mook weer – na het afscheid van de harmonie in de moderne klassieke muziek – naar harmoniciteit.

In het onderwijs zie je hier en daar ruimte voor andere ideeën, vaak in de Vrije school of andere alternatieve vormen.

Wat komt er nog na moderniteit en postmoderniteit? Er wordt wel gesproken over post-postmoderniteit. Dat zou een soort evenwicht zijn tussen alles van voorheen, een nieuw begin. Maar wat zou dat moeten zijn? Ik zie het niet. Ik zie wel experimenten naar over de grenzen van alles wat eerder was: is er nog iets wat we niet deden? In een BNN-programma zochten twee presentatoren daar na en kwamen met een programma over de vraag hoe mensenvlees smaakt en in bijzijn van een arts gingen ze een stukje koken en proeven. Maar hoe nieuw is dit? Kannibalen waren er vroeger ook al wel, dus het is meer neo-kannibalisme volgens mij! Hoe absurd!

Ik zie maar één weg: over postmoderniteit en moderniteit heen terug naar de Kerk. Zij is door de premoderniteit, de moderniteit en de postmoderniteit heen gegaan. Ze is er nog altijd. Misschien gaat ze terug naar een nieuwe pre-moderniteit? Ze heeft misschien ook dingen geleerd. Ze is misschien wat minder absoluut en hard geworden. Ze heeft kettervervolgingen afgeleerd. Ze leert zien dat er een verschil is tussen God /Gods Woord en onze kleine uitleggingen daarvan. Zij weet dat wij mensen de tijd en de geschiedenis niet in de hand hebben maar dat God alles in Zijne handen houdt. Zij weet dat alles eindig is en dat het einde misschien wel dichtbij is. Zij verwacht Gods eeuwig koninkrijk en onderwijl probeert ze hier op aarde getuige van Christus te zijn. In die hoop en verwachting leeft zij.

Tenslotte: het Grote Huis

We zijn in 2014 begonnen (nadat we in 2010 de kring in het leven riepen en tot 2014 met Lewis bezig waren) en hebben zeven jaar verwoeld in het Grote Huis. In dat Huis is een gedenk balk. Daarop staan de grote gebeurtenissen gekerfd. Die van en uit ons eigen leven: zeven jaar vreugde op deze middagen, ook lijden en verdriet, Evert van Besselen is ons ontvallen, huwelijke zijn gesloten, kinderen geboren, van sommigen zijn (groot)ouders of is een zusje gestorven, is er ziekte, ontslag, en dergelijke.

We hebben dit jaar een corona-jaar waarin we online de kring hielden, met deelnemers tot in Afrika toe en baby's op schoot van moeders! Onder jullie zijn zorgen thuis of op het werk. Mijn schoonzoon Ron Jongeneel – tevens lid der Inklings en der 7Uven! - en mijn dochter Joanne zijn op 15 X 2021 getrouwd. Ik heb een insult gehad op 22 IV 2022. Welk een jaar!

Laten we het alles inkerven in de gedenk balk! Opdat we niet vergeten want vergeten is ballingschap, gedenken is verlossing!

We denken nog even over de toekomstige onderwerpen na. Waar zullen we het als we tijd van leven krijgen in het navolgende schooljaar over gaan hebben? De volgende dingen worden aangedragen:

- iets rond Wil Derksens boekje, hierboven genoemd: stilte, discipline e.d.
- Lewis, De afschaffing van de mens
- Lewis, weer eens over de tuinmetafoor of dergelijke want erg lang geleden en nieuw ook voor hen die later aansloten bij de kring

- Joodse filosofen zoals Levinas
- iets rond het denken over de tijd / het chilon / het boek Openbaring

Ik ga er eens over nadenken en je kan gerust ook ideeën mailen!

Het ga jullie goed! We hopen dat we volgend schooljaar weer verder mogen gaan en dat we dan elkaar weer fysiek mogen ontmoeten op school in ons lokaal t9 of 205! Ga met God!

We eindigen met de toekomst. Daar ligt de hoop van Gods eeuwig koninkrijk waar alle lijden en verdriet voorbij zijn. Ik eindig met het gedicht 'Green pastures' van Ida Gerhardt dat hierover spreekt. Het staat in *Het levend Monogram*, p. 59:

GREEN PASTURES

*Wij die wandelden in het licht
van het zacht getijde,
het verwonderd aangezicht
naar de pracht der weiden,
elkaar leidend bij de hand
door het liefelijk groene land –
niet zal Hij ons scheiden.*

*Wie heeft onze gang geleid
langs de koele stromen,
ons in liefde en licht geweid
aan de groene zomen,
ons van tranen en angst bevrijd?
Wat met schromen werd verbeid
is het schroom gekomen.*

*In de zomen van het licht
gaan wij aardse beiden;
komend voor Zijn aangezicht
aan het eind der tijden
zien wij eindelijk, ongedeeld,
wat geen aardse wei verbeeldt:
Glans in glans, door glans omspoeld
op de groene weiden.*

Alle goeds, hartelijke groet,

Ewald Mackay,

Sliedrecht, 25 / 26 mei 2021 A.D.